VYAKARANAM

ACHARYA II YEAR
Paper - IX

.

VAIYĀKARAṆASIDDHĀNTALAGHUMAÑJUṢĀ

(Subarthavade - prathamavibhaktyarabya sapthami vibhakthi paryantham)

Directorate of Distance Education

Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha
Accredited at 'A' level by *NAAC*
Tirupati - 517 507 (A.P.)

अथ सुबर्थनिर्णयः

अथ तत्प्रकृतिकसुबर्थो निर्णीयते। तत्र प्रथमाद्वितीयातृतीयाचतुर्थीपञ्चमीषष्ठीसाप्तमीत्याख्याः सप्त विभक्तयः । तत्र तासां मध्ये प्रथमाविधायकं प्रतिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमेति । तत्र प्रातिपदिकार्थशब्देन तत्तच्छब्दप्रव-त्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च। अत एळ लिङ्गादिग्रहणं चरितार्थम्। तेषां मपि प्रतिपदिकार्थत्वात्। तदाश्रयश्चारोपितप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयोऽपि। तेन सिंहो माणवको द्रोणो व्रीहिरित्यादौ नदोषः। किञ्च शक्यार्थे पदं साधुत्वेनान्वाख्याय पश्चात्पदान्तरसंनिधानेऽन्वयानुपपत्त्या वक्तृश्रोतृभ्यां लक्षणाश्रयणामिति नदोषः। अन्यथा गङ्गायां घोष इत्यादो सुवुत्पत्तेः प्राक् प्रातिपदिकस्यैव लक्षणायां नपुंसकह्रस्वत्वापात्तिः ।

तिङ्समानाधइकरणे प्रथमेत्यादिना तिङन्तार्थे सामानाधिकरण्येनान्वय-योग्यमेव प्रथमान्तं साध्वित्येतावद्बोध्यते । अन्ततो लट् परस्यास्तेः सत्त्वाद् । नतु तदन्वयबोधोत्तरं प्रत्ययोत्पत्तिर्बोध्यते। एषमन्यैपरपि कारकाधिकारस्थसूत्रैः युष्मद्युपपदे इत्यादिभिश्च। अत एवार्थवत्सूत्रे भाष्यं शुक्लामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्ता क्रिया चानिर्दिष्टे। अभ्याजेत्युक्ते क्रिया निर्दिष्टा कर्ता कर्म चानिर्दिष्टे। देवदत्तेत्युक्ते कर्ता निर्दिष्ट इतरदनिर्दिष्टं गामेव कर्म देवदत्तैव कर्ता अभ्याजैव क्रियेत्युक्तम् । तत्तत्कारकादिमात्र प्रयोगे योग्यसर्वक्तियाद्यध्याहारे प्रसक्ते नियमार्थस्तत्तत्प्रयोग इति तात्पर्यम् ।

एवं च सामान्यतः क्रियान्वययोग्यताबुद्धिरेव कारकविभक्तिप्रयोजिका नतु विशिष्येति लभ्यते । कारकत्वं क्रियाजनकत्वयोग्यताबुद्धिविषयत्वमेव । वृद्धिसुत्रे भाष्येऽप्युक्तं संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति। आहार पात्रं पात्रमाहरेति। द्रोणो व्रीहिरित्यादौ पदद्वयोपस्थाप्यव्यक्त्योरेकत्वेन संबन्धाभावेऽपि विशेष्यविशेषणभावो बोध्यः । यत्त्वभेदसंबन्धेनान्वय इति तन्न । तस्य संबन्धत्वे भानाभावात्। संबन्धिभेदनियतत्वात्संबन्धस्य५ । अत एळाद्यन्तवत्सूत्रे राहोः शिर इत्यादौ षष्ठ्युपपादनाय व्यपदेशिबद्भाव इति भाष्ये उक्तम् । किंच तस्य संबन्धत्वे नीलो घट इत्यादौ

षष्ठयापत्तिः। भेदमूलकसबन्ध एव षष्ठीत्यर्थस्य सूत्रतो वाच्यवृत्त्याऽलाभात् अत एव तार्किकनव्यैरपि कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्यवचनत्वं कृत्ताद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्यात्येनेत्यभियुक्तोक्तेरित्युक्तम् ।

त्र्प्रभेदस्य संबन्धत्वेन भाने तस्यैव तदुत्तरभावप्रत्ययवाच्यता वक्तुं युक्ता। राजपौरुष्यमित्यादौ पूर्वोत्तरपदार्थयोः संबन्धस्येवेति दिक् । नचप्रथमार्थः स इत्यदोषः। अनुशासनाभावात् । नीलं घटं पश्येत्यादौ तद्भानानापत्तेश्च । नचाकाङ्क्षालभ्यः सः । वाक्ये विशेषणविशेष्यभावातिरिक्तस्याकाङ्क्षा-लभ्यत्वाभावात् । राज्ञः पुरुष इत्यादावाकाङ्क्षितसंबन्धस्य षष्ठ्या, रामं श्रयतीत्यादौ क्रियाकारकयोः संबन्धस्य द्वितीयादिना लाभात् । कारकविभक्तीनां तत्तच्छक्तिः तत्तत्क्रियाकारकभावसंबधश्चार्थ इति कारक इति सूत्रभाष्यात्समर्थसूत्रभाष्याच्च लभ्यते इत्यग्रे निरूपयिष्यामः। नच सम्बन्धसम्बन्ध आकाङ्क्षालभ्यस्तद्भाने मानाभावादनवस्थापत्तेश्च ।

यदपि वीरः पुरुष इत्यादौ गुणभेदेनैकस्यापि द्रव्यस्य भेदारोपेण भेदाद्भेदगर्भं तादात्म्यं सम्बन्ध इति तदपि न। वास्तवभेदमूलक इवारोपितभेदमूलकसम्बन्धेऽपि षष्ठ्यापत्तेः। तत्र विभक्तिवाच्यस्यापि सवन्धस्य संसर्गतयैव भानम्। अत एवार्थवत्सूत्रे भाष्ये एषां पदानां सामान्ये वर्तमानानां यद्विशेषेऽवस्थानं स वाक्यार्थ इत्युक्तम्। विशेषे इत्यस्यविशेषणविशेष्यभावरूपपदार्थसंसर्गरूप इत्यर्थः। सम्बन्धान्तरस्य समर्थसूत्रभाष्ये षष्ठ्यादिवाच्यतोक्तेः।

अतएव प्रातिपदिकार्थसूत्रे वीरः पुरुष इत्यादौ विशेषणविशेष्य-भावस्याधिकस्य प्रतीताया प्रातिपदिकार्थमात्राभावात्प्रथमा न प्राप्नोतीत्याशङ्क्या यदत्राधिक्यं स वाक्यार्थ इत्युक्तम् ।

अत्र कैयटः वरिप्रातिपदिकात् वीरः क इत्येवमाकाङ्क्षाया प्रापितं विशेषणत्वमनपेक्ष्य स्वार्थमात्रनिष्ठात प्रथमा पश्चात्त्वाकाङ्क्षावशाद्विशेषणविशेष्य-भावावगतिरिति । षष्टी शेषे

इति सूत्रे भाष्येऽपि स्फुटमेतत् । घटो घट त्यादौ विशेष्यविशेषणभाववारणाय सोपि धर्मभेदमूलकारोपितभेदसापेक्ष इति बोध्यम्। हरिणाप्युक्तम् ।

विशेषणविशेष्यत्वं पदयोरुपजायते ।।

न प्रातिपदिकार्थश्च तत्रैव व्यतिरिच्यते ।। इति।। पदयोः संबद्धयोरिति शेषः। वीरः पुरुष इत्यादौ परस्परसम्बन्धेन गुणप्रधानभावापन्नार्थकत्वेन वाक्यार्थभूतविशेष्यविशेषणभावयुक्तार्थकत्वात्पदयोरपि तत्वपि तत्वम्। एवं राज्ञो विशेषणत्वं, पुरुषस्य विशेष्यत्वं स्वामित्वेन स्वत्वेन च यथा तयोर्व्यतिरेकः रूपान्तरेण परिवर्तनान्न तथा प्रकृत इति तदर्थः।

अत एव जात्याकृतीतिसूत्रे न्यायवार्तिककारेण यदुक्तं 'विशेषण विशेष्यभावस्यैकविषयत्वात् यदि गोशब्दतिष्ठति शब्दयोरेकमभिधेयं भवति ततो विशेष्यविशेषणभावापन्नयोः तिष्ठति गोशब्दयोः सामानाधिकरण्यं युज्यते' इति तत्संगच्छते। अन्यथा राज्ञः पुरुष इत्यादौ भेदेऽपि तस्य सत्त्वेनैकविषयत्वादित्यसङ्गतिः । अत्रैकमभिधेयमित्युक्त्या क्रियाक्रियावतोरभेदः सूचितः। अभिधेयपदस्य विशेष्ये एव प्रसिद्धेस्तस्माद् द्वेधा स द्वयोर्धर्मिणोः सम्बन्धेन वैकत्वेन वेति। एवंच विना सम्बन्धं विशेष्यविशेषणभावस्यै-कविषयत्वादिति तदर्थो वाच्यः। एवंचाभेदस्यसम्बन्धत्वाभावः स्पष्टमेव तदभिहितः।

यद्वा तत्र प्रवृत्तिनिमित्तयोः साहित्यरूपः सम्बन्ध एव तदाश्रययोः विशेषणत्वादिनियामकः सोपि वाक्यार्थ एव । एतदेवाभिप्रेत्य कर्मधारयविषये द्वन्द्वापादनं चार्थे द्वद्व इति भाष्ये कृतम्। एवंच वीरत्वपुरुषत्वसमूहवान् वीरः पुरुष इति बोधः । सामानाधिकरण्यं चैकधर्मिबोधकत्वमेव । एतेन प्रकारता विशेष्यते सांसर्गिकविषयतानिरूपित एवेति नियम इत्यपास्तम्। मानाभावात् । अभेदान्वय इत्यस्याभेदेऽप्यन्वयो विशेषणविशेष्यभाव इत्येवार्थो नत्व भेदसंसर्गको बोध इतत्यिलम्।

तत्राव्ययानि स्त्रीपुमान्नपुंसकमित्यादिशब्दाश्च प्रतिपदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम्। कृष्णः श्रीर्ज्ञानं तटस्तटी तटमित्यादि लिङ्गाधइक्यस्य। द्रोणः स्वारी आढकमित्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तजातिरूपद्रोणत्वाद्यपेक्षया परिच्छेदकत्वस्याधिकस्य तभ्यो भानेन प्रातिपदिकार्थमात्रविहितप्रथमाया अप्रापब्त्या परिमाण ग्रहणम्। एको द्वावित्यादौ संख्याया उक्तत्वात्तदप्राप्त्या वचनग्रहणम् । अत्रानुवृत्तस्यानभिहित इत्यस्य संख्याविशेषणत्वात् ।

यद्वा प्रवृत्तिनिमित्तसंख्यात्र विभक्तिवाच्या । नच तद् द्वयबोधाननुभवः। एकत्वस्य प्रचितस्य ततो बोधात्। सजातीयसंवलने हि प्रचयः द्वित्वाद्युपजनयोग्यत्वं हि प्रचितत्वम्। प्रतिपदिकस्य तु प्रचिताप्रचितसाधारणं तदर्थः । तत्प्रतीतिश्चैकपुत्र इत्यादौ। एवं द्वौ बहव इत्यत्रोभ्दूतावयवभेदसमूहप्रतीतिर्विभक्त्या, तदभावे तु द्विपुत्रो बहुपुत्र इत्यादावनुभ्दूता वयवभेदसमूहरूपद्वित्वादिभानम्। एतन्मूलकमेव संभेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति पद्यते। यदा न केवलेति नियमेन स्वाभाविकं सहाभिधानमत्र लुग्विधानारम्भेण केवलेनाप्यभिधानं ज्ञाप्यते । एवंच प्रकृत्यर्थानुवादिका विभक्तिः ।

यद्वा प्रकृतिप्रत्ययसमुदायवाच्यः सोऽर्थ इत्युक्तत्वादेव विभक्तिरत्र । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ह्यत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थावधारणमर्थवत्सूत्रादौ भाष्ये उक्तम्। एकशब्दादौ च वचनान्तराभावव्यतिरेकाभावेऽन्वयस्याप्यनिश्चयात्केवलप्रकृत्यर्थानवधारणमेव। वृत्तौ तु वृत्तिस्वभावादेवान्यार्थसंबद्ध उपसर्जनार्थः केवलप्रकृतेरेव गम्यते इति न तत्र विभक्तिः सैव चानुत्पत्तिर्लुकान्वाख्यायते ।

यद्वा एकत्वादिविशिष्टः प्रकृत्यर्थो विभक्तिवाच्येनैकत्वादिना विशिष्यते। एकत्वादिविशिष्ट एवार्थो नतु गुणान्तरविशिष्ट इति । एवंच वचनग्रहणं न कार्यम्। स्पष्टं चेदं मर्वमनभिहितसूत्रे भाष्ये संख्यासमुद्देशे हरिग्रन्थे चेति दिक्।

इदमपि सूत्रं क्रियायोग एव प्रवर्तते कर्मणिद्वितीयेत्यादिसाहचर्यात्। तथैवाकाङ्क्षितत्वाच्च 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमे'तिवार्तिकाच्च। क्रियान्वयिकर्त्रादौ

अभेदान्वयाच्च क्रियायोगो बोध्यः । यत्र क्रिया न श्रूयते तत्राध्याहारः। अन्ततोऽस्तीत्यस्य। अस्तिर्भवन्तीपरो प्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्यात् ।

'संबोधने चे'त्यनेन संबोधनाधइक्ये प्रातिपदिकार्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्प्रथमा। तत्र संबोधनमभिमुखीभावः, तत्फलं प्रवृत्तिनिवृत्ती। तेन संबोधनविभक्तिरनुवाद्यविषया संबोध्यतावच्छेदकरूपेण संबोध्यस्य मिद्धिं विना तत्त्वासंभवात् । तेन राजा भवयुध्यस्व' इन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यादौ न संबोधनविभक्तिः । राजत्वादेरसिद्धत्वेनानुवा-द्यत्वाभावात्। अतएव राजन् युद्यस्वेत्यस्य कुमारावस्थायां, राजा भव युध्यस्वेत्यस्य राजावस्थायां न प्रयोगः ।

केचित्तु संबोधनं सम्यक् ज्ञापनं संबोध्यज्ञापनार्थमेव संबोधनविभक्त्यन्तपदघटितवाक्यप्रयोगात् । तत्फलं प्रवृत्तविनिवृत्ती इति पूर्ववत्। ज्ञापने सम्यक्त्वं चावश्यकर्तव्यत्वादिविषयज्ञानानुकूलत्वम् । तादृशज्ञानानुकूलव्यापारश्चैतद्विभक्त्यन्तपदघटित वाक्यप्रयोग एव ।

यत्तु प्रयोक्रिच्छाविषयकत्वं ज्ञानेसम्यकत्त्वमिति तन्न । तस्य वायप्रयोगानुमेयत्वेन विभक्तिबोध्यतावच्छेदककौटौ निवेशे मानाभावात्। संबोधनपदाघटितवाक्यप्रयोगेऽपि बोध्यबोधे प्रयोक्रिच्छाविषयत्वानुमानात् । अन्यथा तस् यतत्प्रयोक्तृत्वमेव न स्यात् । स्वं पचेत्यादौ प्रयोज्यप्रवृत्तेस्तदिष्टत्वस्य प्रवर्तनानुमेयत्वदर्शनाच्च। हेशब्दादि मंबोधनतात्पर्यग्राहकं । चेतने तु चेतनत्वारोपेण गौणः प्रयोगः । संबोधनं चाभिमुखीकृत्याज्ञातार्थ ज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलब्यापारोऽर्थः। तव्द्यापारजन्यज्ञानानुकूलव्यापाराश्रयत्वं संबोध्यत्वम्। तत्त्वेन बुद्धश्च स्वनिष्ठज्ञानविषयज्ञेयसाकाङ्क्ष इति ज्ञेयेऽर्थे तस्यान्वयः। स एवच ज्ञाप्युर्थस्तेन राम त्रायस्वेत्यादौ रामसंबोधनविषयस्त्राणमिति बोधः । अभिमुखीकरणं स्ववचनार्थग्रहणं सादरत्वकरणम्। तव्द्यञ्जकंच मुखपरावृत्त्यादि। हे राम त्वं सुन्दर इत्यादाव्रसीत्यस्पाध्याहारः। एवंच घिङ्मूर्खेत्यादौ क्रियाध्याहारे प्रथमा। तदभावे द्वितीयेत्याहुः ।

तत्तु सिद्धस्याभिमुखीभावेत्यादिवक्ष्यमाणहरिग्रन्थविरुद्धम् ।

संबोधनपदं यच्च तत्क्रियायां विशेषणम् ।
वजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ।।

इति हरिः। अत्र पुञ्जराजश्च। 'आख्यातं सविशेषणं वाक्य'मिति समर्थसूत्रभाष्योक्त वाक्यलक्षणस्य संबोधनपदार्थे क्रियाविशेषणत्वाभावे व्रजानिदेवदत्तेत्यादावभावेन समानवाक्ये इति प्रकृत्य विहितो निघातो न स्यादिति संबोधनपदार्थोक्तेरनुवाद्यविषयतयाऽनुवाद्यस्यच विधेये एवान्वयेन विधेयतायाश्च क्रियानिष्ठत्वेन तस्याभेदान्वय इत्युक्तम् । एतच्च नङीतिसूत्रे भाष्येध्वनितमिति समानाधिकरणसमासप्रकरणे समासवादे निरूपयिष्यामः। तदुक्तं हरिणा।

सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं संबोधनं विदुः।
प्राप्ताभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते ।।
संबोधनं न वाक्यार्थ इति वृद्धेभ्य आगम इति ।

एवंच केचिन्मतोक्तसंबोधनपदार्थफलभूतोऽभिमुखीभाव एवात्र संबोधनपदार्थः। नतु सर्वः। तदुक्तमभिमुखीभावमात्रमिति। एवंच क्रियासु विनियोगफलकोऽभिमुखीभावः संबोधनमिति सूचितम्। अत्र सिद्धस्यत्यनेन तस्यानुवाद्यत्वं, विनियुज्यते इत्यनेन प्रवर्तनाविषयक्रियासंबन्धस्तस्येति बोधितम्। एवंचाभिमुखीभवद्ग्रामाद्युद्देश्यकप्रवर्तनाविषयो रक्षणमिति बोधः। व्रजानि देवदत्तेत्यादावपि जानीहीत्यध्याहारो वाक्यैकदेशन्यायेन । तत्र व्रजनस्य कर्मत्वाद्देवदत्तस्याद्देश्यत्वादुभयोः समानवाक्यस्थत्वं उद्देश्य विधेयभावो वाक्यार्थः । अभिमुखीभवनानुकूलस्य संबोधनविभक्त्यन्तशब्द-प्रयोगरूपव्यापापस्येतरनैरपेक्ष्येणैव प्रतीतेस्तन्न वाक्यार्थ इति तदर्थ इति बोध्यम्। तत्र वाक्यैकदेशन्यायेन व्रजानि देवदत्तेत्यनेनैव जानीहित्येतद्घटितवाक्यार्थवोधः इति एकतिङ्वाक्यमिति वाक्यलक्षणमिपि तत्रास्त्येवेति निघातसिद्धिः ।

एतन्मूलकमेव संबोधनस्यकतृकारकत्वव्यवहारो वृद्धानाम् तस्यैवत्वंपदार्थत्वेन विनियोज्य क्रियाकर्तृत्वात्। अतएव तिङ्समानाधिकरणेप्रथमेति वार्तिकमते प्रथमासिद्धिः। 'संबोधने' तन्न्यासे हि प्रातिपदिकार्थेति सूत्रवदस्याप्यकरणमेव ।

अतएव संबोधनेचेति सूत्रं कर्मादिविशिष्टे प्रथमाभावे ज्ञापकमाश्रित्य प्रातिपदिकार्थसूत्रे मात्रग्रहणं प्रत्याख्यातम्। तेन हि संबोधनविषयेऽपि प्रातिपदिकार्थ इत्यनेन सिद्धिः सूचितेति तत्खण्डनवार्तिकेनैव तत्र सिद्धिरुचितेति बोध्यम्। वार्तिकनये सूत्रसत्त्वेऽपि संबोधनाधिक्ये तिङ्समानाधिकरणेऽर्थे वर्तमानात्प्रथमेत्येव तदर्थस्यौचित्याच्च। तस्मात्कर्तृका रकत्वं संबोधनस्येति वृद्धोक्तं साध्वेव । व्रजानि देवदत्तेत्यादौ व्रजनाक्रियान्वयेनैवैकवाक्यत्वमिति न युक्तम्। तस्यां तस्य नियोगाभावेन क्रियासु विनियुज्ते इति हरिग्रन्थविरोधापत्तेरितिदिक् ।

यत्तु संबोधनस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे भो ब्राह्मणाः त्वं पचेति प्रयोगापत्तिरिति तन्न। शब्दशक्तिस्वाभाव्येन संबोधनविभक्त्यन्तपदसमभिव्याहारे युष्मदस्तत्पदबोध्ययावत्प-रामर्शकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वेनैकवचनस्यासाधुत्व आदित्यलम् ।

इति प्रथमा ।

द्वितीयादयो द्विविधाः । कारकविभक्तय उपपदविभक्तयश्च कारकं क्रियाजनकत्वशक्तिः। भाष्ये करोति क्रियां निर्वर्तयति इति व्युत्पत्तिप्रदर्शनात्। ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वम् । पुत्रेणान्यथासिद्ध्या तत्वाभावात् । हरिरप्याह।

स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवाश्रयान्तरे ।
क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः ।। इति

द्रव्यगता क्रियाजनकत्वशक्तिरेव कारकं साधनमिति चोच्यते । सिद्धस्य द्रव्यस्य स्वरूपतः क्रियाजनकत्वानुपपत्त्या शक्त्याविष्टस्यैव तत्वं वाच्यमिति प्राप्ताप्राप्ताविवेकेन शक्तिरेव साधनम्। तदुक्तमनभिहितसूत्रे भाष्ये गुणाः साधनमिति शक्तिरेव पारतन्त्र्याद्

गुणत्वेनोक्ता। तत्र कर्तृकर्मणोः स्वाश्रयसमवेत क्रियाजनकता करणादीनामाश्रयान्तरसमवेतक्रियाजनकता । किञ्च द्रव्यस्य कारकत्वे तस्यैकरूपत्वेन कार्यवैचित्र्यानुपपत्तिः । दृश्यते च घटं पश्य घटेन जलमाहर घटेन जलं निधेहीत्यादौ कार्यवैचित्र्यम्। सर्वस्य च सर्वशक्त्याश्रयातेति कदाचित्कस्याश्चिद्विवक्षया तत्तद्विचित्रानेककार्योपपत्तिः। क्वचिच्छक्त्याविष्टद्रव्यस्यापि साधनत्वेन व्यवहारः शक्तिशक्तिमतोरभेदस्यापि सत्त्वात्। शक्त्या करोतीत्यादौ शक्तेरपि द्रव्यायमाणतया शक्त्यन्तरयोगः। अतएव विभक्त्यर्थेनाव्ययेनाव्ययीभावः संगच्छते । द्रव्यस्यैव साधनत्वे तु तस्यशब्देनैवोक्तत्वाद्द्रव्यस्य प्रयोग एव नेति कथं तेन समासः स्यात् । पशौ कर्तरीत्यादेश्च कर्तृसत्त्याश्रये इत्यादिप्रकारेणार्थ इत्यलम् ।

सर्वेषां च कारकाणां स्वस्वावान्तरक्रियाद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वम्। अत एव तेषां भावना यामेवान्वयः क्रियाजनकत्वावगतौ का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन तत्रैवान्वयौचित्यात् । असन्निहितसम्प्रदानस्यापि दातृबुद्धिस्थत्वे सति तादृज्ञानपूर्वकालत्वेनैव जनकत्वं तावतैव दानक्रियानिष्पत्तः। घटं स्मरति घटं करोतीत्यादौ बौद्धघटादेः पूर्वकालत्वात्स्मृत्यादिनिष्पादकत्वमित्यूह्यम्। क्रियान्वयित्वं कारकत्वमिति तु न, कारकाणां भावनान्वय इत्यस्य क्रियान्वयिनां क्रियान्वय इत्यर्थापत्त्याऽसंगात्त्यापत्तेः अधिकरणस्य कारकत्वेन क्रियान्वय इत्यादिभवदीयव्यवहारासंगत्यापत्तेश्च ।

1. कश्चित्तु प्रत्यक्षादिनार्थं ज्ञात्वा परं प्रति संस्कृतेन बोधनेच्छायां संस्कृतस्य व्याकरणत एव प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा यस्य ज्ञानं तेन पूर्वं क्रियान्वयानवगत्या कारकत्वज्ञानाभावात्तदीयसंस्कृतव्यवहारानुत्पत्त्या भाष्योक्तमेव साधु इत्याह ।

यत्तु क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वयित्वं कारकत्वमिति तन्न पक्व ओदन इत्यादौ प्रत्ययार्थे कारकत्वकर्मत्वव्यवहारानापत्तेः। कारकाणां भावनान्वय इत्यस्य भङ्गापत्तेश्च । उक्तदोषाच्च । नच कारकशब्दस्य कर्तृप्रयोज्यत्वेन कारकं कारणमित्यादि विरुद्धं कारकं कर्तौति पुनरुक्तंचेति वाच्यम्। हरिणैव समाधानात्। तथाहि ।

निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।
व्यापारभेदापेक्षायां करणादित्वसंभवः ।।

इति तेनोक्तम्। सर्वेषां तद् व्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियाजनकत्वात्कर्तृत्वेन कारकत्वम्। ततः कः केन किं क्व पचतीति विवक्षायां स्वस्वव्यापारवशेन करणादित्वम्। तत्र साधनान्तरनियोगव्यापारः कर्ता । तव्द्यापार एव सर्वत्र प्रधानधात्वर्थः। कर्तुः क्रिययेप्सिततमव्यापारं कर्म । कारकान्तरसाध्यव्यापारं करणम् । प्रेरणानुमत्यादिव्यापारं सम्प्रदानम्। अवधिभावोपगमव्यापारमपादानम्। कर्त्रादिव्यवहितक्रियाधारोऽधिकरणम्। स्वतन्त्रं प्रेरयन् हेतुः। यत्र सामान्यपूर्वकत्वाद्विशेषस्य कारकत्वमनुवृत्तमिति करणं कारकमित्याद्युपपत्तिः ।

यथा पुत्रजन्मनि पित्रोः कर्तृत्वेऽपि विवक्षयाऽयमस्याम्, इयमस्मात्पुत्रं जनयतीति व्यवहारस्तथैवमीदृशे स्थलेऽपादानस्य कर्तृत्वेऽपि ग्रामादगच्छतीत्येतद्विषये ग्राम आगच्छतीति प्रयोगो न । अनभिधा नात् । करणत्वाद्यवस्थायां कर्तृसंज्ञा तु न कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे स्वतन्त्रः कर्तेति पुनः स्वतन्त्रग्रहणं स्वातन्त्र्यमेव यस्य तस्य कर्तृत्वार्थं नतु पारतन्त्र्ययुक्तस्वातन्त्र्ययुक्तस्य । सा कारकसंज्ञा तु वस्तुसत्स्वातन्त्र्य स्थितिमात्रेण करणादीनां विधानसामर्थ्यात्प्रवर्तते इत्यलम् ।

यद्वा प्रधानक्रियाजनकपूर्वोक्तस्वस्वव्यापापे कर्तारः प्रधानकर्त्रा न्यक्कृतेऽपि स्वगततत्तव्द्यापारे स्वातन्त्र्यसत्त्वात्। अकुर्वतः साधनत्वानुपपत्तेः । एवं च तत्तव्द्यापारलब्धकरणत्वादिमन्त एव कर्तृपारतन्त्र्येऽपि स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यसत्वात्तद्वारा मुख्यक्रिऽपीति तुपपत्तिः । विभक्तिस्तु करणादिनिमित्तैवानवकाशत्वात् करणत्वादेरेवोभ्दूतत्वात्। कर्तृवियोगेन तदीयव्यापाग्स्यैव धात्वर्थत्वेनोदूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां तु कर्तृविभक्तिरेव सर्वत्र।

क्वचित्संप्रदानापादानयोस्तु न सा । अनभिधानादित्युक्तम्। यथा युद्धकर्तारोऽपि योद्धारो राजनियोगापेक्षणादस्वतन्त्रा अपि नियोगोत्तरं पुनः स्वतन्त्रा एव। नियोगमात्रात्तु तन्निष्ठजयादिभाक् राजा । तथा कर्तृनियोगोत्तरं

यत्करणादिषु स्वव्यापारद्वारा क्रियानिष्पादने स्वातन्त्र्यं तत्करणत्वादिकालेऽबाधित मेवेत्यदोषात्। नियोगमात्रेण च तत्रैव कर्तृव्यवहारोऽपीति दिक् ।

यद्वा ज्वलनादिरूपस्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात्तेषां धात्वर्थत्वे एधाः पचन्तीत्यादिदर्शनाच्च । तत्कालिकस्वातन्त्र्येण कारकत्वं स्वस्वव्यापारद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वेन च करणत्वादि। संप्रदानापादानयोरपि स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यमादायैव ग्राम आगच्छति विप्रो ददातीति प्रयोगाभावेऽपि कारकत्वं बोध्यम् ।

तदुक्तं भाष्ये पर्याप्तं करणाधिकरणकर्मणां कर्तृत्वनिदर्शनमपादानादीनां कर्तृत्वनिदर्शनायेति वृक्षोऽवधिभावमुपगच्छति विप्रोऽनुमन्यते इत्यादौ स्वस्वव्यापारप्रवृत्तयोः कर्तृत्वं दृस्यते। दाधातुवाच्यता तु नतव्द्यापारस्यानभिधानादिति बोध्यम्। कारकत्वं चोपलक्षणं सदेव तत्तत्संज्ञापयोगीति। स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये सूक्ष्मदृशाम्।

ये तु क्रियान्वयित्वं कारकत्वं वदन्ति तेषां कर्तृसमवायेऽपि कारणं कारकमित्यादेरनुपपत्त्यभावात्तदाशङ्कासमाधानपरभाष्यासङ्गतिः। तदर्थे कारकशब्दस्य साधुत्वानुपपत्तिश्चेति बोध्यम् ।

तत्र कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे। तत्र कर्मत्वं व्याकरणशास्त्रे बोधितकर्मसंज्ञकत्वम्। तत्र कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति सूत्रबोधितं कर्मत्वं कर्तृगतप्रतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यव्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वेन कर्तुरुद्देश्यत्वम्। तण्डुलं पचति त्यादौ विक्लित्त्याश्रयत्वात्कर्मत्वम्। विक्लितिरूपफलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात्तत्वम्। अतएव तत्समानाधिकरणे स्तोकं पचति इत्यादौ कर्मत्वम्। उद्देश्यत्वं

च सना गर्भितम्। अतएव कर्मणा यमभिप्रैति ति सूत्रे कर्मणेत्यस्याभावेऽपि कर्मण एव संप्रदानसंज्ञा पर्यायेण स्यात् इत्यापादितं भाष्ये ।

उद्देश्यत्वं च साक्षात्फलरूपे धात्वर्थे क्रियायाः फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयत्वात् तदाश्रयत्वात्तण्डुलादीनामपि तत्त्वम्। फलस्यापि क्रियाजनकत्वम्। तज्ज्ञानपूर्वकं क्रियोत्पादनात् । रथो ग्रामं गच्छतीत्यादौ तु उद्देश्यत्वारोपेण निर्वाहस्तस्य न कालिकादिसंबन्धेन फलाश्रयेऽतिव्याप्तिः। फलतावच्छेदकसंबन्धेन तदाश्रयस्य ग्रहणात् ।

यद्वा तस्य नोद्देश्यतेति न दोषः। गच्छतियोगे गम्यर्थसंयोगरूपफलाश्रयस्यापि कर्तुर्न कर्मत्वम् । परया कर्तृसंज्ञया बाधात् आत्मानं आत्मा हन्तीत्यत्र तु शरीरान्तः करणरूपावच्छेदकभदेनात्मनिभेदमारोप्य कर्मत्वकर्तृत्वोपपादनं भाष्ये कृतम्। कर्तृगतप्रकृतधात्वर्थ व्यापारप्रयोज्यफलेत्युक्तेरग्नेर्माणवकं वारयतीत्यादावग्न्यादेर्न कर्मत्वम्। अन्यथा वारणार्थानामिति सूत्रमस्यापवाद् स्यादिति माणवकस्यापि कर्मत्वं न स्यात् । वारयतेश्च संयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलो व्यापारोर्थः ।

चैत्रं ग्रामं गमयतीत्यादौ ग्रामस्य कर्मत्वाय प्रयोज्यत्वनिवेशः। प्रयोज्यता च जन्याजन्यसाधारणी विषयताया अजन्यत्वे च स्वविषयज्ञानसामग्रीप्र-

योज्यज्ञानविषयसाधारणी च निवेश्या।

माषेष्वश्वं बध्नातीत्यादौ बन्दनप्रयोज्यभक्षणाश्रयमाषाणां तत्त्ववारणाय प्रकृतधात्वर्थेति फलस्यापि विशेषणं बोध्यम्। पयसौदनं भुङ्क्ते इत्यत्र पयसः करणत्वस्यैव विवक्षणेन प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनाविवक्षणेनच न कर्मत्वम्। उभयविवक्षायां परत्वात्कर्मत्वमेव। न च पयसः कर्त्रुद्देश्यत्वाभावादेव तदप्राप्तिः यदा कृतबोजनोऽपि पयोलाभेन भोजने प्रवर्तते तदा तत्क्रियाया पयउद्देश्यकत्वसत्त्वात्।

फलत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपित-प्रकारताश्रयतद्धात्वर्थत्वम् । पश्य मृगो धावतीत्यादौ धावनादेः फत्ववारणाय तद्धात्विति।

अन्यथा प्राधानानुरोधिकर्मत्वस्य बलवत्त्वान्मृगस्य कर्तृत्वं न स्यात् । कर्मणि विहितद्वितीयायाः कर्मत्वशक्तिमानर्थः। कर्मणीति सूत्रस्वरसात्। एवं सर्वविभक्तीनां तत्तत्कारकशक्तिमद्धर्मि बोधकत्वं बोध्यम् । तत्रच प्रकृत्यर्थो विशेषणम्। विशेष्यं धात्वर्थस्तच्छक्तिनिरूपकत्वसंबन्धेन। एवंच हलरिं भजति त्यादौ हरिरूपं यत्कर्म तन्निष्ठशक्तिनिरूपकप्रीत्यनु कूलो व्यापार ति बोधः । प्रतीत्यनुकूलो व्यापारश्च भजेरर्थः ।

यत्तु फलाशयः कर्मतत्र फलस्य धातुना लाभादाश्रयो द्वितीयार्थस्तत्र प्रकृत्यर्थो विशेषणमाधेयतया फलं विशेष्यमाश्रयत्वं शक्यतावच्छेदकमखण्डोपाधिरूपमाश्रयतात्वं वा तदनुगमकम्। आश्रयत्वस्य निरूपकतया फलेऽन्वय इति तु न युक्तम्, कर्मणइ इति सूत्रस्वरसभङ्गात् । नचाधेयत्वस्य संसर्गत्वाङ्गीकारे तण्डुलः पचतीत्यतोऽपि बोधापत्तिरिति वाच्यम्। विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्य प्रातिपदिकार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयाव्युत्पत्तेः। अन्यथा कर्मतासंसर्गकबोधस्याप्यापत्तिरिति तन्न। सप्तमी पञ्चम्यौ कारकमध्ये इत्यत्र कारकशब्दस्य शक्तिपरत्वेन शक्तिशक्तिमतोश्चाभेदेन शक्तिमत एव द्वितीयाद्यर्थताया भाष्यादिसंमतत्वात ।

किंच त्रयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति बाष्यसंमतमुख्यपक्षे संज्ञाशब्दैरारोपितस्वप्रवृत्तिनिमित्तबोधो यथा डित्थादिपदैः पूर्वपूर्वडित्थादिगुणारोपेण तत्तड्डित्थादिबोध इति ऋऌक्सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। एवंचात्रत्यसंज्ञाशास्त्रैस्तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तशक्तेः संज्ञिनि बोधनमेवोचितम्। उद्देश्यतावच्छेदकस्यैव तत्तत्संज्ञाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वे फलाश्रयत्वात्कर्मत्वमि-त्यादिव्यवहारासंगत्यापत्तेः। नचास्य तत्त्वात्कर्मसंज्ञेत्यर्थः। लक्षणापत्तेः। संज्ञामजानतामपि तथा व्यवहाराच्च। त्रयीपक्षे कर्मादिशब्दानां पदप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावेन तदुत्तरत्वप्रत्ययेन पदानभिधानाच्च। अनादित्वाव्द्यवहारस्य पूर्वपूर्वव्यवहारेण कर्मादिपदानां तत्तच्छक्तिमति ग्रहः ।

केचित्तु वृद्धिरादैजित्यादावप्येवमेव । तत्तत्प्रवृत्ति निमित्तं च क्वचिद्वास्तवं क्वचिदारोपितमित्यपि व्यवहारतो निर्णेयम्। यत्र टिघुभादिषु प्रवृत्तिनिमित्तज्ञानासं भवस्तत्र पदप्रकारक एव बोधो नलपदादाविवेति प्राहुः ।

किंचाश्रयत्वस्यातिप्रसक्तत्वान्न तच्छक्यतावच्छेदकमुचितम्। नच फलनिरूपितत्वाविशिष्टमाश्रयत्वं तथा। तद्रूपेणावच्छेदकत्वे गौरवात्। वैकुण्ठमध्यास्ते त्यादौ तदभावेन तस्य न्यूनवृत्तितया द्वितीयाशक्यतावच्छेदकत्वानौचित्याच्च। तत्र शुद्धाश्रयत्वस्य शक्यत्वेऽमादेर्नानार्थत्वापत्तिः । हरिपदात्तस्य लाभेऽपि शक्तिमत्त्वेनालाबान्न दोषः। कर्मादिपदवत्त्वेन शक्यत्वे तु गौरवम्। आकृत्यधिकरणरीत्या शक्तिरेव वाच्येत्यन्यदेतत ।

परे तु कर्मत्वादिशक्तिमान् तद्गतं विशेषणत्वं क्रियाकारकभावः सम्बन्धस्च द्वितीयार्थः। तद्योत्यो वा प्रातिपदिकार्थ एवं हि नानाशाक्तियोगात्कर्मादिशब्दवाच्य इति स एव विशिष्ठशक्तियुक्तो विभक्त्यन्तवाच्य इति प्रशस्यस्य श्र इति सूत्रे कैयटोक्तेः। विभक्त्यन्तरवाच्य इति पाठेऽपि प्रथमातिरिक्तविभक्त्यन्तवाच्य इत्येवार्थः। अर्थाद्विभक्तिविपरिणामां भविष्यतीति भाष्यमुपादाय विभक्तिशब्देन विशक्त्यन्तार्थ उच्यते इत्युपक्रमात्। कष्टंश्रितो भवतीत्यत्र क्रियाकारकयोरभिसम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका भवतीति समर्थसूत्रभाष्याच्च ।

यत्तु कैयटेनोक्तं अत्राभिसम्बन्धपदेन शक्तिरेवोच्यते तयोरभिशम्बन्धनिमित्तत्वादिति तन्न। राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यस्तयोरभिसम्बन्धस्य षष्ठी वाचिका, तथा कष्टं श्रित इति क्रयाकारकयोरित्यादि संदर्भेण षष्ठीवादस्या अपि संबन्धवाचकत्वस्यैव प्रतीतेः। भाष्यस्थसम्बन्धपदस्य लाक्षणिकत्वे मानाभाच्च। क्रियात्वकारकत्वसमूहः सम्बन्ध इति तद्भाष्यार्थः। भेदसमानाधिकरणाविशेषणत्वज्ञान एव सम्बन्धाकाङ्क्षेति तदपि द्वितीयावाच्यं । विशेषणत्वं च शक्तिमत्वे एवेति सापि तद्वाच्या।

शक्तेश्च पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे विभक्ति द्योत्यतया विशेषणत्वमुचितम्। कारकस्य विभक्त्यर्थत्वपक्षेऽपि तथैव संख्यावत्। सत्त्वप्रधानानीति निरुक्ताच्च। बिभक्त्यर्थश्चासत्त्वभृत इति तद्धितश्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि विभक्त्यर्थप्रधानाव्ययस्य विभक्त्यर्थप्रधानत्वादसत्त्व-भूतत्वमुक्तम्। विशेषणभूतत्वेऽपि कर्म हरीतिवत् हरिकर्मकेत्यप्युल्लेखः। कर्मशब्दसय समासघटकस्य संज्ञाशब्दत्वेन तत्र विशेष्यविशेषणभावे कामचारात्। काण्डे इत्यादि विभक्त्यर्थप्रधानत्वोक्तिस्तु तदर्थसम्वन्धे प्रकृत्यर्थस्य प्रकारकत्वमात्रेण संसर्गभानेन संसर्गविशेष्योभयनिरूपितत्वस्य प्रकारतायां स्कारात् । अत एवानेकमन्यपदार्थेइति सूत्रभाष्ये विभक्त्यर्थमुपक्रम्य तत्र हि सर्वपश्चात्पदं वर्तते इत्युक्तम्।

अत्र द्योतकतापक्ष एव मुख्यः। पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे तत्त्वस्यैवोचितत्वात्। कुत्सिते इति सूत्रभाष्येऽपि।

स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतं ।
समवेत्य च वचने लिङ्गं संख्यां विभक्तिं च ।।
अभिधाय तान् विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानं ।
प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः ।।

इत्यनेन पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इत्येवोक्तम्। सर्वत्र स्वार्थाभिधायकशब्दस्यैवाभिधानकर्तृत्वप्रतीतेः कर्मणि द्वितीया व्येकयोरित्यादीनां भाष्ये नियमत्वं युज्यते। तदुक्तं बहुष्विति सूत्रभाष्ये सुपो विशेषेण प्रातिपदिकमात्राद्विधीयन्ते इति । कैयटेन च स्यष्टमेवोक्तम्। अतएव दधि राजेत्यादौ प्रातिपदिकमात्रात्सर्वबोधः सङ्गच्छते। लुप्तस्मरणं तु लोपमजानतोऽसम्भवि। एकशेषसूत्रे प्रत्ययलक्षणकार्यं लोपफलं वदता भाष्यकृता तिरस्कृतं च । अत एव क्रीतात्करणपूर्वादिति सूत्रे गवाक्रीतेत्यत्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्या विभक्त्याव्यवधानान्नेत्युक्तम् । अन्यथा विभक्त्यन्तस्यैव करणवाचकत्वेन तदसङ्गतिःस्पष्टैव।

सम्बन्धस्तु वाच्य एव। अत एव प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसम्बन्धेन नामार्थदात्वर्थयोरन्वय इति वृद्धाः। हरिकर्मकप्रीतीत्यादिक्रमेण बोधः प्रकारीभूतो विभक्त्यर्थः । कर्मत्वादिशक्तिस्तद्धटितेन क्रियात्वकारकत्वसममूहरूपसम्बन्धेन तयोरन्वय इति वृद्धोक्त्यर्थः। प्रकारीमूतस्यापि सम्बन्धघटकत्वं दृष्टम् राज्ञः स्वमित्यादौ । अत एव घटमित्येतावन्मात्रोक्तौ क्रियाविशेषजिज्ञासा ।। तत्रापि वाक्यैकदेशन्यायेन घटकर्मिकेत्येव बोधः ।

यदा तु प्रातिपदिकार्थ इतराविशेषणत्वेनैव विवक्षितः शक्तिश्चतदभेदेनैव विवक्षिता तदाघटः कर्मेत्याद्येव। यदा शक्तिर्भेदेन विवक्षिता तदा द्वितीयादयः स्पष्टं चेदं षष्ठीशेषे इति सूत्रे भाष्ये । तदुक्तम् –

> स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते ।
> विभक्त्यादिभिरेवासौ उपकारः प्रतीयते इति ।।

स धर्मः शक्तिरूपः विभक्त्याभिरित्यादिनांतरे त्याद्यव्ययग्रहणं। दधि तिष्ठति इत्यादौ प्रतिपादि कग्रहणं च । उपकारशब्दोऽर्श आद्यजन्तत्वेन प्रातिपदिकार्थस्य स्वावेशेन विशिष्टद्रव्यवाचकानि नतूद्भूकारकशक्तिप्रतिपा-दकानि इति गातिकारकोपपदादिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ।

अनभिहितसूत्रे तु अनुद्भूतशक्तिककर्मादिग्रहणं नेत्येतत्तात्पर्यकमेव । तिङोक्तावपि घटोऽस्तीत्यादौ प्रातिपादकस्योद्भूतकर्त्रादिशक्ताववृत्तेः । शक्ताबुभ्दूतत्वं च सर्वत्र प्रतीयमानप्रातिपादकाद्भेदेन प्रतीयमानत्वं तद्वैपरीत्ये निमित्तं चाकाङ्क्षादि प्रतिपाद्यत्वं तत्समानाधिकरणत्वं च । तदुक्तमभिहितः सोर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपादिकार्थः सम्पन्न इति । अन्तर्भूतत्वं भेदेनाप्रतीयमानत्वमेव। प्रथमापि विशेषणत्वबोधिका। अस्तिक्रियायाः सर्वत्र सत्त्वात् । अत एळ प्रथमायाः कारकविभक्तित्वव्यवहारो भाष्ये इत्याहुः।

कारकान्वययोग्यक्रिया च धातूपस्थितैव न तु तद्धिताद्युपस्थिता। स्पष्टं चेदं कर्तृकर्मणोरिति सूत्रेभाष्ये । अत एव शतेन क्रीत इत्यर्थकशत्यपदोपात्तक्रियायां न कारकान्वयः। शत्यो देवदत्तेनेत्यादि । अधिका खारी द्रोमेनेत्यत्र तु हेतुतृतीया । विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतमित्यत्र तु पुनः साधुत्वाय इष्यते इत्यध्याहारावश्यकत्वेन तेन कर्मण उक्तत्वेन न दोषः। विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमिष्यते इति यत्तदसांप्रतमन्याय्यमित्यर्थः। तादृशेच्छाया अन्याय्यत्वं च तद्विषयस्याप्यन्नाय्यत्वेन । एवंच इच्छार्थेषु इत तुमुन्। अमुं नारद इत्यबोधीत्यादौ नारद इतीति श्रिकृष्णीयज्ञानाकारानुकरणं नारद इत्येतच्छब्दाभिलभ्यमानाकारो बोध इत्यर्थ इति प्रथमान्तस्याप्रतिपादिकात्वान्न द्वितीयेत्यन्यत्र विस्तरः।

तण्डुलानोदनं पचतीत्यत्र विक्लेदनं निर्वर्तनं च पचेर्थः। तण्डुलान् विक्लेदयन्नादन निर्वर्तयति इत्यर्थ इत्यनैनैव द्वयोःकर्मत्वम्। तण्डुलानामोदनं पचतीत्यादौ विकारयोगे षष्ठी निर्वर्तनेच पाकस्य करणत्वं तण्डुलविकारमोदनं पाकेन निर्वर्तयतीत्यर्थः। शेषषष्ठ्यन्तार्थस्य स्वान्वययोग्यनामार्थसमभिव्याहारे तेनैवान्वय इति व्युत्पत्तेर्न तदर्थस्य क्रियान्वय इति कर्तु रीप्सितेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। काष्ठं भस्म करोतीस्यादौ विकृत्यनुकूलव्यापारनिर्वर्तनं धात्वर्थोऽन्वयः प्राग्वत्। अत्र प्रधानकर्मणि लादयः ।

प्रधानकर्मण्याख्येये लाधईनाहुर्द्विकर्मणाम् ।।

इति भाष्योक्ते । प्रधानकर्मत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानभूतव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वं ण्यन्तविषये ईदृशप्राधान्यस्यैव ग्राह्यत्वात्। तच्चोक्तोदाहरणयोर्निर्वर्त्यमानौदनभस्मनोरेव तन्निष्ठफलविशेषणकव्यापारस्यैव तत्सूत्रस्थभाष्येण शाद्बप्राधान्यस्य प्रतीतेः । तण्डुलरूपे कर्मणि लादय ति तु नव्यां प्रमाद एव। दुहादिषु भाष्ये गणनाभावाच्च।

नीहृकृष्वहामुत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकानामननैव द्विकर्मता । संयोगस्य फलतावच्छेदकसम्बन्धो ग्रामनिष्ठस्तदनुकूलव्यापारश्चाजानिष्ठः प्रधानव्यापारजन्यफलाश्रयत्वादजा प्रधानं तत्र लादयः। उक्तभाष्यात्। 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इत्यत्र दध्यानयनेन पयसः संस्कार्यतयार्थप्रादान्यमादाय तच्छब्देन पयसः परामर्श इति मीमांसकग्रन्था नेयाः। दधिनिष्ठसंयोगानुकूलव्या पारार्थत्वाद्धातोः पयसः सप्तमी ।

दुहेरप्यन्तस्थितद्रवद्रव्यविभागानुकूलव्यापापानुकूलव्यापारार्थत्वे गां दोग्धं पय त्यत्र गोपयसोरुभयोरप्यनेन कर्मत्वम्। गोः कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वात् पयसः तत्प्रयोज्यफलाश्रयत्वात्। गोर्विभागाश्रयत्वेन तु न कर्मत्वम्। पयोनिष्ठविभागीयसम्बन्धस्यैव फलतावच्छेदकत्वात्। तत्त्वेनानुद्देश्यत्वाच्च। उक्तप्राधान्यं च गोरिति तत्र लादयः । एवमन्येषामपि दुहादीनां जिदण्ड्यादीनां च द्विकर्मकत्वं । बोध्यम् ।

गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यत्रोक्तं प्राधान्यं गर्गाणामिति तत्रैव लादयः। उद्देश्यत्वरूपमार्थं प्राधान्यं तु शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधान्न शतावृत्तिरिति न वृद्धिसूत्रस्थभाष्यविरोधः । अमृतमम्बुनिधिर्ममन्थ इत्याद्यप्येव मेव।।

मासमास्ते इत्यादावास्यादेरासनादिकरणके व्यापने वृत्तिर्व्याप्तिर्मासादिनिष्ठा फलं, मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः ।

यद्वा व्यापनपूर्वके आसने वृत्तिः मासं व्याप्नुवन्नास्ते इत्यर्थः। उभयथापि कर्तुरिति सूत्रेण कर्मत्वम्। आसनजन्यत्वस्य व्याप्तावारोपेण तस्याः फलत्वं अनया रीत्या मासमोदनं पचतीत्यपि भवत्येव। आसनादिमात्रे वृत्तौ त्वधिकरणत्वात्सप्तमी। समायां समायां विजायते इति यथा।।

ननु यद्यपि पराधीननया विषं भुङ्क्ते इत्यादौ भूजिक्रियाफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वादनेन सिद्धम्। आतश्च विषमीप्सितं यत्त द्भक्षयतीति भाष्योक्तेः। तथापि चोरान् पश्यति ग्रामं

गच्छन् तृणं स्पृशति इत्यादौ कर्मत्वं न स्यात् तेषामनुद्देश्यत्वात्। चोरा पश्यति ग्रामं गच्चन् तृणं स्पृशति इत्यादौ कर्मत्वं न स्यात् तेषामनुद्देश्यत्वात् । चौरा विषयें द्वियसम्बन्धाद् दृश्यमाना अपि न दर्शनोद्देश्याः । अपित्वनिष्टर्शना एवेति द्वेष्याः। तृणेऽप्यौदासीन्यादनुद्देश्यत्वमिति चेन्न ।

तथायुक्तं चानीप्सितमित्यनेन सत्त्वात्। अनीप्सिततत्वमनुद्देश्यत्वम्। तत्वं च प्रत्यासत्त् यद्धात्वर्थफलाश्रयत्वेन कर्मत्वं तद्धात्वर्थकर्तुरेव बोध्यम्। तेन वारयति योगंऽग्न्यादेर्नानेनापि कर्मता । तथा युक्तत्वं प्रकृतधात्वर्थप्रयोज्यफलाश्रयत्वम् ।

यत्तु परसमवतक्रियाजन्यधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वम्। परसमवेतेति विशेषणाच्चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति न प्रयोगः। तत्र द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थापैक्षया परत्वं बोध्यते। आख्यातेन तु स्वार्थसंख्यान्वय्यपेक्षया। परसमवेतत्वं च धात्वर्थक्रियान्वयि गमिपत्योः पूर्वदेशे, त्यजेरुत्तरदेशे, स्यन्देश्च पूर्वपरयोः कर्मत्ववारणाय धात्वर्थेति। तत्र क्रियाफलस्य धातुनैवलाभादाधेयत्वं भेदश्च द्वितीयार्थः। तत्र फले आद्यान्वयोऽन्त्यस् सामानाधिकरण्येन व्यापापे भेदे प्रकृत्यर्थस्य फलान्वयि व्यक्तिविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितयान्वयः। एवंच ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामाधेय फलानुकूलग्रामभेदसमानाधिकरणव्यापारवानिति बोधः।

एतेन प्रतियोगितासामान्येनान्वयते द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकचैत्र-भेदस्य चैत्रं सत्त्वेन चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यस्यापत्तिः। अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितयान्वये देवदत्तो द्रव्यं गच्छतीत्यस्याना पत्तिरिति निरस्तमिति ।

तन्न। परया कर्तृसंज्ञया बाधेन (1) तत्प्रयोगापत्तेरसंभवेन भेदे शक्तिकल्पनस्य व्यर्थत्वात्। किंच द्वितीयार्थाधेयत्वान्वितफलप्रकारकबोधं प्रति द्वितीयान्तार्थवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकव्यापारोपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनेन तद्वारणात्। फलान्वयानुरोधेन तवाप्यावश्यके कार्यकारणभावे तादृशव्यापारप्रवेश्येन न मे गौरवम्। तव तु भेदशक्तेः सामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकबोधे धातुजोपस्थितिः कारणमिति

कार्यकारणभावान्तरस्य च कल्पने गौरवं स्पष्टमेव। चैत्रमैत्रौ परस्परं गच्छत इति तूभयोः समम् । तव चैत्रमैत्रयोः परस्परपदार्थभेदवन्मम परस्परपदार्थे व्यापारवद्भेदस्य सत्त्वात् ।

कंच घटं जानातीत्यादौ द्वितीयानापत्तिः । उक्तकर्मत्वाभावात्। नच तत्र विषयत्वे लक्षणा। कर्मण्येव द्वितीयेत्यादिनियमैरन्यत्र लक्षणयाप्यसाधुत्वात्। एत एव सुब्विभक्तौ न लक्षणेति त्वद्बृद्धव्य वहारः। वैकुण्ठमधितष्ठतीत्यादौ अव्याप्तिश्च त्वदुक्तलक्षणस्य। संज्ञाया एव तन्नियामकत्वे तु किं भेदनिवेशेन । अनया रीत्या व्यापारव्यधिकरणधात्वर्थफलाश्रयत्वं कर्मत्वमित्याद्यपि खण्डनीयमित्यलम्।

यत्तु मीमांसकाः साध्यत्वं द्वितीयार्थः। व्रिहीनवहन्तीत्यस्यावहननेन व्रीहीन् भावयेदित्यर्थः । यद्यपि व्रीहयः सिद्धा एव क्रियायाः साधनानि च तथाप्यदृष्टविशेषसाधातत्वरूपसंस्कार्यत्वमेवात्र साध्यत्वं बोध्यम्। सक्तून् जुहोतीत्यत्र सक्तूनां भूतभाव्युपयोगाभावेन प्रागुक्तसाध्यत्वासंभवेन तत्र व्यत्ययो बहुलमिति वचना त्तृतीयार्थे द्वितीया सक्तुभिर्भावयेदित्यर्थ इत्याहुः ।

तेषामयं भावः वेदे कर्मत्वशक्तिः प्रागुक्तसंस्कार्यत्वसमानाधि-करणैवेत्येतावता तस्य द्वितीयार्थत्वमिति ।

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचि ब्रूशासां योगेऽपादानत्वसंप्रदानत्वाधिकरण-त्वानां विषयाभावे कारकं कर्माकधितं चेति सूत्रात् । तद्विषयाभावश्च सर्वथा तदप्राप्त्या प्राप्तस्याविवक्षया चेति बोध्यम्। तत्र च्यन्तानां योगे कर्तुरिति विहितकर्मसंज्ञकेन धात्वर्थव्यापारात्प्रागपि यत्संबद्धं तदेव कर्म तेन कांस्यपात्र्यां गांदेग्धि पय इत्यादौ कांस्यपात्र्यादेर्न कर्मत्वं ब्रूशासियोगे तु तध्दात्वर्थव्यापारोत्तरं यदुक्तकर्मणा संबद्धंतत्कर्म। एत द्विहितं कर्म गौणं कर्मेत्युच्यते । पूर्वोक्तप्राधान्यानाश्रयत्वात् तत्वं च फलानाश्रयत्वात् । गां दोग्धिपयः। द्रवद्रव्यविभागानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः। अपादानत्वं गोस्तदविवक्षायामनेन कर्मत्वम्। अत्र गौणकर्मणि गवादौ लादयः ।

बलिं याचते बसुधाम् स्वामिस्वत्वनिवृत्तिस्वस्वत्वोत्पत्युभयानुकूलो दीयतामित्यभिलापादिरूपो व्यापारो दिदापयिषाव्यंजको याचेरर्थः। अत्र लबौ पूर्वविषयस्य कस्यापि नप्राप्तिरिति कर्मत्वं, चनामात्रादपायाभावेन बलेर्वसुधां याचत इतिनेष्टमिति स्पष्टं भाष्ये इत्यन्यत्र निरूपितम्।

यत्तु स्वोद्देश्यकदानेच्छा याचनमिति तन्न पुत्रार्थं कन्यां याचते इत्यनापत्तेः। स्वसंप्रदानकदानेच्छावतिफलालाभशङ्कया देहीत्यवदत्यपि तथा प्रयोगापत्तेश्च। अवनीतं विनयं याचते। स्वीकारानुकूलो व्यापारोऽत्र याचेरर्थः स्वीकारश्चेदमवश्यं करिष्यामीत्यमिलापादिजनको ज्ञानविशेषः। फलतावच्छेदकसंबन्धो विषयता। अत्रापादानादिविषयाभावादनेन कर्मत्वम्। याचनामात्रेण विनयसंबन्धाभावान्नात्र संप्रदानत्वमिति स्पष्टं भाष्ये। विनयेन च तद्विषयज्ञानवत्वं संबन्धः।

ब्रजमवरुणद्धिगाम्। निर्गमप्रतिबन्धद्वारा व्रजाधिकरणकचिरस्थित्यनुकू-लव्यापापो रुधेरर्थः। व्रजेगौस्थिष्ठति। तत्र तां निर्गमप्रतिबन्धेन चिरं स्थापयतीति संप्रत्ययात्। तस्याधिकरणत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम्।

माणवकं पन्थानं पृच्छति। जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्यभिलापादिरूपो व्यापारः पृच्छेर्थः । माणवकस्य व्यापारे सम्बन्धसामान्येनान्वयः ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वम् । माणवकेन च तज्ज्ञानाश्रयत्वं संबन्धः। कश्यापि पूर्वविषयस्याप्राप्त्याऽनेन कर्मत्वम् ।

भिक्षिर्याचिना व्याख्यातः।

वृक्षमवचिनेति फलानि। विभागपूर्वकमादानां चेरर्थः। वृक्षात्फलानि आदत्ते इत्यर्थात् । अवंधित्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम्। माणवकं धर्मं ब्रूते शास्ति वा ।

ब्रूञो विषयतया ज्ञानानुकूल शब्दप्रयोगरूपोऽर्थः प्रवृत्तिपर्यवसायी स शासेः। सच धर्मं कुर्वित्यादि विधिघटितोपदेशरूपः। अत्रोभयत्रापि कर्तृव्यापारान्तरं तज्ज्ञानाश्रयत्वरूपो माणवकेन सम्बन्धः वचमादिकर्मणा दर्मेण माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वात्। प्राप्त संप्रादनत्वाविवक्षायामनेन कर्त्वमिति स्पष्टं भाष्ये। अनयोर्योगे सर्वथा पूर्वविधिविषयाप्राप्तियोग्ये विषये नानेन कर्मत्वमनभिधानात् । तेन माणवकाय धर्मोपदेशकालं शुद्रेणापि श्रवणे शुद्रं दर्मं ब्रूते इति न प्रयोगः अनभिधानं च ततः शिष्टलोकस्य बोधाभावरूपमिति तदस्य तदस्मिन्निितिसूत्रेभाष्ये स्पष्टम् ।

तत्र हिद्वयी विवक्षा प्रायोक्ती लौकिकी चेत्युक्तम् । प्रयोक्तृशब्देन व्यवहारार्थं प्रयोगकर्तारस्ते चापभ्रंशानपि प्रयुञ्जतेऽतस्तद्विवक्षा न शास्त्रे प्रवृत्तौ नियामिका। लोकशब्देन शिष्टलोकः सहि यत्रार्थे यं शब्दं धर्म बुध्यापरशिष्ट बोधनाय प्रयोक्तुमिच्छति तद्विवक्षा शास्तरप्रवृत्तौ प्रयोजिकेति तदर्थ इति तत्र कैयटे स्पष्टम्। शिष्टाश्च शब्दतत्वविदः साक्षात्कृत परावरा इति पृषोदरादिसूत्रे भाष्येस्पष्टमिति भाष्येप्रदीपोद्योतादौ विस्तरः ।

अत्रापि कर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैव द्वितीयया बोधः। कर्मसंज्ञाविधायकशास्त्रैस्तत्तदर्थे कर्मत्वशक्तिमत्त्वबोधनात्। अतएवाकथितं चेति सूत्रशेषे भाष्येऽनेनैव सर्वत्र कर्मत्वसिद्धेः आद्यसूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशङ्क्यैवं सति वारणार्थानामिति सूत्रस्यानवकाशत्वेन माणव कादपि पञ्चमी स्यादितप्सिततममित्याद्यारब्धव्यमित्युत्तरितम्।

एवं वैकुण्ठमधितिष्ठतीत्यादावपि बोध्यम्। अधिशङि स्थासामित्यादिभिराधार इत्यनुवृत्त्या तस्य कर्मत्वशक्तिमत्त्वबोधनात्। दिवधातुयागे दिवः कर्मचेति सूत्रात्तध्दात्वर्थ साधकतमस्य कर्मत्वकरणत्वोभयशक्तिमत्त्वं बोध्यम्। शतं शतेन वा दीव्यति। एवंच सर्वसाधारणकर्मत्वं कर्मत्वशक्तिमत्वं । धातूनांसर्कमकत्वमपि कर्मत्वशक्तिमदर्थान्वय्यर्थकत्वमिति दिक् ।

उपपदविभक्तीनां सर्बन्धोर्थः। विशिष्यानुक्तेः षष्ठ्यपवादकत्वाच्च। उभयतः कृष्णं गोपाः । कृष्णसंवन्धिपार्श्वद्वयवर्तिनइति बोधः । धिक् कृष्णसंक्तम्। कृष्णाभक्तसंबन्धिनी निन्देत्यर्थः। धिगर्थो निन्दा। उपर्युपरि अधोऽधः अद्यधिवा लोकं हरिः। द्विरुक्तोपर्य्यादेः समीपोर्ध्वभागसमीपाधस्तनभागसमीपदेशवृत्तित्वानि क्रमेणार्थः। सामीप्यरूपः सम्बन्धो द्वितीयार्थः सामीप्यं न षष्ठ्यर्थ इत त्वन्वयिपदावाच्यं स्पमीप्यं न ष्ष्ठ्यर्थ इत्येवं परम्। अतएळ वृक्षस्य समीपमित्यादौ तत्र संबंधे षष्टी। लोकसमीपोर्ध्वभाग वृत्तिरित्यादिक्रमेण बोधः।

अभितः परितो वा कृष्णं गोपाः। अनयोः समीपसर्वदेशावच्छेदेनेत्यर्थः। सामीप्यरूपः संबन्धो द्विदीयार्थः। अभित इत्याभिमुख्येऽपि कृष्णसंमुखे इत्यर्थः। समया निकषा वा ग्राममित्यत्राव्यये समीप इत्यर्थकेऽधिकरणशक्तिप्रधाने द्वितीयार्थः सामीप्यरूपः सम्बन्धः। ग्रामसमीपदेश इति बोधः। हा कृष्णाभक्तमित्यत्र हाशब्दः शोके । तत्संबन्धी शोक इत्यर्थः। बुभुक्षितं न प्रतिभातीत्यादौ बुभुक्षि तसम्बन्धी यत्किञ्चित्विषयप्रतिभाभाव इत्यर्थः। प्रतिभा झटिति स्फूर्तिः। अन्तरा त्वां मां च हरिरित्यत्रान्तरेति मध्ये इत्यर्थकम्। अवधित्वसंबन्धो द्वितीयार्थः । त्वन्मदवधिकमध्यवृत्तिर्हरि रिति बोधः। अन्तरा हरिं न सुखमित्यत्राभाववांस्तदर्थः हरिशब्दस्तद्भक्तिलाक्षणिकः। द्वितीयार्थः प्रतियोगित्वम्। हरिभक्तिप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तिः सुखसत्ताभाव इति बोधः। एवन्तरेण शब्दोऽपि उभयार्थः त्द्योगेऽपि द्वितीया।

तव मम चान्तरा कमण्डलुरित्यत्र त्वन्मत्सम्बन्धी कमण्लुर्मध्ये इत्यर्थादन्तराशब्दयोगाभावेन न द्वितीया। किञ्च यासामुपपदविभक्तीनां तत्तद्विशेषसन्बन्धे विधानं तत्र तेषां सम्बन्धानां विशेषरूपेणाविवक्षायां सम्बन्धतवेन विवक्षायां षष्ठयेव। स्पष्टं चेदं चतुर्थीतदर्थार्थेति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि तादर्थ्यस्य सम्बन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्यक्ता । गुरोरिदं गुर्वर्थ मिति। विशेषसम्बन्धे विधानं च क्वचिद्विशेषोक्त्यैव। यथानुर्लक्षणे इत्यादौ।

क्वचित्तु तत्तदर्थस्य तत्तत्सम्बन्धेन सम्बन्धिनि नियताकाङ्क्षया, यथा प्रकृतेऽवधित्व प्रतियोगित्वयोः। एवंच त्वन्मत्संबन्धिमध्ये कमण्डलुरित्यर्थे न द्वितीया। ईदृशस्थले केवलौ तावेव मध्यस्यावधिभूतावधिभूतामिति न निर्णयः। किंत्वन्यसहितयोरपि तत्त्वप्रतीतिरिति नात्र द्वितीयेति। हलोऽनन्तरा इत्यत्र कैयटे स्पष्टम्।।

जपमनु प्रावर्षदित्यत्र द्वितीयार्थो लक्ष्यलक्षणभावः संबन्धोऽनुद्योत्यः। कर्मप्रवचनीयसंज्ञात्वात् हेतुतृतीय बाधकत्वादत्र विभक्तेर्हेतुरपि द्योत्यः। लक्ष्यत्वं च ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वम्। जपज्ञानेन हि जपकालज्ञानद्वारा तदुत्तरकालवैशिष्ट्येन वृष्टिर्ज्ञाप्यते। अत एव कदा वृष्ट इति प्रश्ने इदमुत्तरम्। जपाभिन्नहेतुलक्षणकं वर्षणामिति बोधः। उक्तं च ।

क्रियाया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः।
नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदक इति ।।

अस्यार्थः। प्रपचतीत्यादौ उपसर्गवन्नायं क्रियागतविशेषद्योतकः। विभक्त्यैवोक्तत्वात्सम्बन्धस्य न वाचकः। नापि प्रादेशं बिलिखतीत्यादौ विशब्दवत् क्रियापदाक्षेपी । तत्र हि विना मानाक्रियाक्षिप्यते तथा सति तत्क्रियानिबन्धना कारकविभक्तिरेवस्यात् इति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति व्यर्थंस्यात् किन्तु विशिष्टक्रियाजनितोऽयं संम्बन्धो विभक्त्यर्थ इति द्योतकः। यथा प्रकृते निशमनक्रियाकृतः सम्बन्ध इति । लक्षणपदर्थलक्षणं तु हरिणोक्तं—

आश्रितावधिभावं तु लक्षणे लक्षणं विदुरिति।।

लक्षणे लक्ष्यवस्तुप्रकाशे आश्रितावधिभावं आश्रितमर्यादारूपम्। अनु हरि सुराः। स्वावधिकापकर्षरूपहीनत्वसंबन्धोऽनुद्योत्यो द्वितीयार्थः । हरिप्रतियोगिकापकर्षवन्त इत्यर्थः। उपहरिमित्यत्राप्येबम्। उपः स्वावधिकाधिकत्वसम्बन्धस्यापि द्योतकः। उप सुरेषु हरिरित्यादि ।

वृक्षं प्रति विद्याततते विद्युदित्यादौ लक्ष्यलक्षण भावः प्रत्यादिद्योत्यः वृक्षप्रकाशेन हि तत्समपदेशावच्छिन्ना विद्युद् ज्ञाप्यते । भक्तो विष्णुं प्रति। अत्र भक्तत्वादिप्रकारविशेषरूपः स्मबन्धः प्रत्यादिद्योत्यः। भक्तपदार्थे विशेषणस्यापि तस्य सम्बन्धत्वम्। लक्ष्मीर्हरिंप्रति हरिस्वामिकेति बोधः। वृत्तं वृक्षं प्रति सिंचति। अत्र वीप्साविषये व्याप्यत्वं द्विर्वचनद्योत्यं व्याप्यत्वविशिष्टवृक्षादीनां व्यापकत्व सम्बन्धेन सेचनेऽन्वयः प्रत्यादिद्योत्यः सेचने वृक्षादीनां कर्मत्वेऽपि तत्त्वेनाविवक्षायां कर्मप्रवचनीययुक्तत्वाद् द्वितीया अतएव प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इत्यादावर्थस्य निवेशनक्रियानिरूपिताधिकरणत्वेऽप्यर्थमर्थं प्रतीत्येव विग्रहो भाष्यादौ दर्शितः।

यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम्। अत्र सच्छब्दोबुद्धिस्थत्वेन भागवाची। मत्सम्बन्धियद्भागकर्तृकाएतदधिकरणिका सत्ता प्रेरणाविषयस्तत्कर्मकं दानमिति बोधः।

सर्पिषोऽपि स्यात्। अत्रापिशब्दबलाद्विपदाध्याहारेणापेः पदार्थद्योतकता। संभावनायां लिङ्। विन्दो सर्पिष इत्यस्यावयवावयविभावेनान्वयः । बिन्दुश्चाख्यातार्थकर्तरि अन्वेति। अपिः क्रियायां स्वद्योत्यबिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यस्यापि द्योतकः। शब्दशक्तिस्वभावात्। एवंच सर्पिरवयवबिन्दुकर्तृका तद्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यवती संभावनाविषयः सत्तेति बोधः अपि स्तुयाद्विष्णुम्। संभावने लिङ्। अपिर्लिङ्थ संभावनायां क्रियागतशक्यत्वस्य विषयतथा द्योतकः विष्णुकर्मिकैतत्कर्तृका शक्यत्वे न संभाव्यमाना स्तुतिरिति बोधः विष्णुविषयायाः शक्यत्वसंभावने चान्यविषया निश्चयेन शक्येति फलति। एतेनापिवेदान्तपारगमित्यादावपियोगेस्वार्थे न तात्पर्यमिति धर्मशास्त्रग्रन्था व्याख्याताः। ईदृशेषु संभावनाविषयतया क्रियागतमौचित्यं द्योत्यं संभावितौचित्यस्यानुष्टानमयुक्तमिति स्वार्थे तात्पर्याभावः ।

मासमधीते। अत्यन्तसंयोगे व्याप्तिरूपे द्वितीया। मासपदेनावयवानतिरेकेण त्रिंशद्दिनसमूह उच्यते। व्यापकत्वं द्वितीयार्थः। तत्त्वं च त्रिंशत्ववन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणा-त्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेद-कावच्छिन्नत्वं।

प्रतियोगिव्यधिकरणेत्युक्तेर्दिनावातरदण्डादावध्ययनाभावेऽपि न दोषः। एकदिनाध्ययने च न तथा प्रयोगः। तद्घटकदिनपदेन चावयवातिरेकेण सूर्योदयावधिसूर्योदयान्तरपर्यन्तक्षणसमूह उच्यते। एतेनैकैकक्षणव्यक्तेरपि मासत्वाधिकरणतया तत्र प्रतियोगिव्यिधकरमाध्ययनाभावसत्त्वेन बाध इत्यपास्तम् ।

दिनं स्वपितीत्यादौ दिनपदमवयवानतिरेकेण त्रिंशद्दण्डकूटपरमतो नैकदण्डस्वप्ने तथा प्रयोगः। अवयवानतिरेकेण भानेऽपि एकवचनान्तत्वमेव शब्दशक्तिस्वभावेन तत्त्वेऽपि अवयवगतसंख्याया समूहेऽनारोपात् त्रिंशत्वादिकं च तात्पर्यवशात्तत्त्रिंशत्वदिकमेव भासते । एतेनैकमासव्यापकाध्ययनस्थलेऽपि मासव्यापकताया अध्ययने षाध इत्यपास्तम्।

एवं क्रोशं कुटिला नदीत्यादौ पत्किंचित्क्रोशत्ववन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणा-त्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छइन्नत्वं कुटिलादौ भासते क्रोशत्वादिकं तत्तसंख्यावद्दण्डादि परिच्छिन्नदेशत्वमेवेत्यन्पत्र विस्तरः ।

इति द्वितीया ।

तृतीयायाः कर्तृकरणे अर्थः। कर्तृकरणयोस्तृतीयेति सूत्रात्। कर्तृत्वं च कर्तृसंज्ञाबोधितकर्तृत्वशक्तिमत्वम्। सा शक्तिश्च कर्तृप्रत्ययसभभिव्याहारे व्यापारतावच्छेदकसंबन्धेन तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयत-द्धात्वर्थाश्रये वर्तते। स्वतन्त्रः कर्तेति सूत्रस्वरसात् । उक्ततद्धात्वर्थाश्रयत्वमेव स्वातन्त्र्यम्। स्थालीस्थे यत्ने पचिना कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रोति कारक ति सूत्रे भाष्योक्तेः।

कालिकादिसम्बन्धेन व्यापारा श्रयेऽतिप्रसङ्गवारणाय सम्बन्धविशेषनिवेशः। एतेन सामग्रीसाध्यायां क्रियायां सर्वेषां स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात्। सूत्रे स्वतन्त्र इत्यव्यावर्तकमित्यपास्तम्। प्रागुक्तस्वातन्त्र्यस्य युगपत्सर्वेष्वभावात्। रूपवन्तं गच्छति

त्यादौ उत्तरदेशसंयोगरूपे फले रूपादौ च न तादृशधात्वर्थत्वमिति तदाश्रये रूपवति नातिव्याप्तिः। कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इत्यनेन पक्कस्तण्डुलो देवदत्तेनेत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वेऽपि देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धिः। तत्र सति संभवे तद्धात्वर्थकृतिव्यापारोक्षयाश्रियत्वसमानाधिकरणैव कर्तृताशक्तिरतो गुरुतरभारोत्तोलनादिविषयकयत्नसत्त्वेऽपि तत्क्रियाया अनिष्पत्तौ न तत्र कर्तृत्वव्यवहारः। तत्र यत्नसत्त्वे न मानमित्यन्ये।

धात्वर्थकृतिश्च साध्यत्वाख्यविषयतया कृतिविषयैवग्राह्या अतो मत्तो भूत्तन्नतु मया कृत मिति व्यवहारस्य नानुपपत्तिः नान्तरीयकृतिसाध्यपिष्टकमद्यस्थशर्कराभोक्तरि च न तत्कर्तृत्वव्यवहारः । एतेन कृतिर्नाम न काचिद्व्यापारातिरिक्तेत्यपास्तम्। आन्तरचेष्टाविशेष एव वा कृति रिति दिक् । तत्र व्यापारस्य धातुत एव लाभात्। कर्तृशक्तिमत्त्वेन व्यापारस्य धातुत एव लाभात्। कर्तृशक्तिमत्त्वेन कर्ता तृतीयार्थः। तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदान्वयः। सच वात्वर्थे आधेयतया अन्वेति तेन चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र चैत्राभिन्नकर्तृवृत्तिः स्वापः इति बोधः ति प्राञ्चः। द्वितीयाप्रकरणोक्तदिशा कर्तृचैत्रीयः स्वापः ति चैत्रकर्तृकः स्वाप इति वा बोध इत्युचितम् ।

यत्तु तत्तत्क्रियानुकूलकृत्याश्रयाः कर्ता कञः कृत्यर्थकत्वेन कृप्रकृतिकतृचा तथैव लाभात् तत्राश्रयस्य प्रकृत्या लाभात् कृतिस्तृतीयार्थ इति तन्न। कृतेरपि धातुलभ्यताया उक्तत्वात्। रथेन गम्यते इत्यादावचेतनेऽसंभावाच्च। विभक्तौ लक्षणानौचित्यस्य प्राङ् निवेदितत्वात् । तत्राश्रये लक्षणेत्ययुक्तम्। कृञः कृतिमात्रवाचकत्वाभावाच्चेति दिक् ।

यस्तु धात्वर्थश्चेतनमात्रवर्त्त्यैव। तत्राचेतनस्य कर्तृत्वं केतनत्वारोपण तान्निष्ठक्रियारोपेण वेति दामहायनान्ताच्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

परे तु तद्धात्वर्थीयकारकचक्रप्रयोक्तृत्वं सूत्रे स्वातन्त्र्यम्। तदुक्तं कारक इति सूत्रे भाष्ये प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा, व्यवाये स्वतन्त्रा, किं पुनः प्रधानं, कर्ता, कथं

ज्ञायते कर्ता प्रधानमिति, यत्सर्वेषु कारकेषु संनिहितेषु कर्ता प्रवर्तायिता भवतीति । एवं स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वमपि स्वातन्त्र्यं, तच्च प्रयोजकसंनिधानेऽपि प्रयोज्यस्य, तत्संनिधानेऽपि स्वार्थसत्त्वे प्रवृत्तेस्तदभावेऽप्रवृत्तेश्च। एतच्च स्वतन्त्रः कर्तेति सूत्रे भाष्ये ।

तच्चारोपितमनारोपितं च संज्ञानिमित्तम्। आद्यं स्थाल्यादौ अन्त्यं पुरुषे। यस्य च स्वातन्त्र्यविवक्षा तव्द्यापार एव च धातुना प्राधान्येनोध्यते। शब्दशक्तिस्वभावात् । स्थाली स्वतन्त्रेति भाष्ये आरोपितस्वातन्त्र्यवतीत्यर्थः। तत्त्वं विना तव्द्यापारे धातोः प्राधान्येन वृत्त्यसम्भवात्। प्राधानधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वमेव न तत्वं स्वतन्त्रपदस्य तत्रापरिभाषणात्। लोके उक्तार्थयोरेव तत्प्रवृत्तेरिति। अत एव प्रयोज्यस्यास्वतन्त्रत्वात्कर्तृसंज्ञा न प्राप्नोतीति पूर्वपक्षे तस्यापि स्वेच्छाधीनप्रवृत्तिकत्वरूपस्वातन्त्र्यंसाधितं कर्तृसंज्ञासूत्रे भाष्ये इति दिक् ।

हरिरप्याह।

प्रागन्यतः शक्तिलाभान्न्यग्भावापादनादपि ।
तदधीनप्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तानां निवर्तनात् ।।

अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेः अविवेके च दर्शनात् ।
आराद्प्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्तुरुच्यते ।।

इति। करणादिव्यापारात्पूर्वमेव करणादिसंपादकतया शक्तिमत्त्वेन करणादीनामात्माधीनत्वसंपादनेन च तेषां तदायत्तव्यापारवत्त्वेनातिप्रवृत्तानां तेषां निवर्तनेन च कर्तुः फलप्राप्तौ स्वत एव निवृत्त्या कर्तुः प्रतिनिध्यभावेन च कारकान्तराभावेऽपि अस्त्यादौ कर्तुर्दशनेन च दूरादुपकारित्वेऽपि कर्तुः स्वातन्त्र्यमिति तदर्थः। वस्तुस्थित्या एषां धर्माणां भावेऽपि शब्देन यस्यैते प्रत्याय्यन्ते स कर्ताः। घटो भवतीत्यादौ बौद्धघटस्य कर्तृत्वम् ।

यद्वा घटपटेनोपादानकारणं मृदेव कार्यात्मना भधतीत्यर्थः कार्यकारणयोरभेदस्य स्वीकारात् ।

यद्वा ब्रह्मणा एवाविद्यावशादुपचरितनानात्वभावाभावरूपत्वत्तद्रूप(1) जन्मनाशब्यवहारोऽप्यविचारितरमणीयः सिद्ध इति बोध्यम्। पाचयति चैत्रेण मैत्र इत्यादौ प्रयोज्यस्य प्रयोजकव्यापाराधनित्वेऽपि साधनान्तरविषये उक्तस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात् (कर्तृपरतन्त्रकरणात्) कर्तृत्वमव्याहतम्। प्रेरणापारतन्त्र्य उक्तस्वातन्त्र्यस्योपायत्वात् धातुवाच्यस्य क्रियाकृतस्वातन्त्र्यस्यैव विवक्षणात्। कर्तृपरतन्त्रकरणा देर्नस्वव्यापारमादाय कर्तृत्वम्। किंच करणादीनां कर्त्रधीनत्ववन्न प्रयोज्यस्य प्रयोजकाधीनत्वम्। प्रयोज्यस्य स्वर्थसिध्यर्थ प्रवृत्तेः । नहि करणादीनां ता दृशी प्रवृत्तिः। तदुक्तम् ।

निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्वे एव स्वभूतये ।
अभिप्रायानुरोधोऽपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धये इति ।।

निमित्तं भृत्यादि तन्निमित्तापि स्वार्थसाधनफलिकैव सेति स्वाभ्यसयानुवर्तनमात्रेण तु प्रयोज्यत्वमितिदिक् इत्याहुः ।

केचित्तु धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं साक्षात्परम्परया वा तत्राद्यमसिद्धम्। द्वितीयं पञ्चभिर्हलैः कर्षतीति । तत्र हि स्वाश्रयप्रयोजकत्वसम्बन्धेन कर्तुर्धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वम्, अन्यथा प्रयोज्यव्यापारस्य धात्वर्थत्वेतदाश्रयाणां बहुत्वाद् बहुवचनापत्तिः. प्रयोजकव्यापारस्यापि धातुवाच्यत्वे तु णिजापत्तिः। अन्तर्भावितण्यर्थाः इति प्रवादस्याप्ययमेवार्थः इत्याहुः ।

तन्न । अन्तर्बावितण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वांच्छेदापत्तेः। इष्यते चान्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकाणामपि द्विकर्मकता । तस्माद्धातूनामनेकार्थत्वेन सकर्मकाणामपि द्विकर्मकता । तस्माद्धातूनामनेकार्थत्वात् ण्यर्थान्तर्भावेणापि धातोर्वृत्तिः। परन्तु यत्र णिचोऽभावेऽपि तदर्थद्योतकमस्ति तत्रैव, यथा प्रकृते पञ्चभिर्हलैरिति। क्वचित्तु एकान्ते तूष्णीमासीनत्वादिकं तद्योतकम् ।

यदि तु द्वितीयकर्मरहितोऽपि तत्र प्रयोग इष्टस्तदा प्रयोजकव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वमाश्रित्य समाधेयः। कर्तृत्वं च विवक्षानिबन्धनं तेन स्थाल्यादिव्यापारस्य धात्वर्थत्वे स्थाली पचतीत्याद्यपि। तदुक्तं कारके इति सूत्रे भाष्ये स्थालीस्थे यत्ने पचिना कथ्यमाने स्थाली स्वतन्त्रेति। यत्नो व्यापारः एवमेकस्यैवोपाधि भेदेन कर्तृत्वकरणत्वकर्मत्वानि भवन्ति। यथा त्मानमात्मना सृजतीति। तदुक्तं हरिणा।

एकस्य बुध्यवस्थाभिर्भेदेन परिकल्पने ।
कर्मत्वं करणत्वंच कर्तृत्वं चोपजायते ।। इति ।

योऽपि णेरणौ इत्यादौ भाष्ये शरीरात्मान्तरात्मेत्यादि भेद उक्तः सोऽपि व्यावहारिको बौद्ध एवेति बुध्यवस्थाभिरित्युक्तम्। बुद्धिकल्पितावस्थाभिरि-त्यर्थकम्। करणत्वं च करणाताशक्तिमत्त्वं सा च शक्तिः यव्द्यापाराव्यवधानेन क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तन्निष्ठा। अधिकरणादिव्यापाराव्यवधानेनापि यदा क्रियानिष्पत्तिर्विवक्ष्यते तदा तेषामपि करणत्वमिष्टमेव । तदाह हरिः ।

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यव्द्यापारादनन्तरम्।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्।।
वस्तुतस्तदनिर्देश्यं नहि वस्तु व्यवस्थितम् ।
स्थाल्या पच्यत् इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ।इति।।

विवक्ष्यत इत्यनेन विवक्षैव व्याकरणेऽङ्गं न बाह्य वस्तु सत्तेत्युक्तम्। अत एव दात्राद्यनादरेण बलस्य तत्त्वविवक्षायां बलेन लुनातीत्यादि भवति तदाह वस्तुत इति । इदमेव वस्तु करणमिति न नियमः। निश्चिताधिकरणत्वापि स्थाली तनुतरकपालत्वात् शीघ्रतरपाकसाधनत्वेनानुभवति। वैवक्षिकं करणत्वमित्यर्थः। प्रकर्षश्च कर्तृपराधईनस्यापि न करणान्तरा पेक्षः किन्तु कारकान्तरापेक्ष एव। कारकसामान्यवाचिनः

साधकशब्दादत्पद्यमानेन तमापा तत एव प्रकर्षबोधनात् । अत एळाश्वेन पथा दीपिकया व्रजतीति भवति।

करणं तृतीयार्थः प्रकृत्यर्थस्य तत्राक्षेदेनान्वयस्तस्य च स्वनिष्टव्यापाराव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन धात्वर्थेऽन्वय इत्येके । करणबाणीयो वध इति बाणकरणक इति वार्थ इति तत्त्वम्।

अत्र बहवः । करणस्य व्यापारे एवान्वयो न फलांशे। शब्दशक्तस्वभावात्। एत एवोद्भिदा यजेतेत्यादौ मत्वर्थलक्षणाभिया नामधेयत्वं सिद्धान्तितम्। अन्यथा व्यापारं प्रति करणत्वेनान्विते धात्वर्थफलांशे करणत्वेनान्वयोपपत्तौ लक्षणाया अप्रसङ्ग एव । अत एव सोमेन यजतेत्यादौ छान्दसी सत्वर्थलक्षणेति मीमांसकाः। व्यापारे तदन्वये तु फलस्य करणत्वेनान्वयात् उत्पत्तिशिष्टकरणावरुद्धे करणान्तरस्यान्वयायोग्यतया सावश्यकीति वदन्ति।

प्रकृत्या चारुरित्यादौ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया साच सर्वविभक्त्यपवाद इति भाष्ये स्पष्टम्। प्रकृतिर्यावदाश्रयवर्ती (1) धर्मविशेषस्तेन तत्सप्रायशब्दो वह्वर्थः बह्वाचारादि (2)। बह्वाचारज्ञाप्यया ज्ञिकत्ववानिति बोधः।

यद्वा प्रायशब्दः संभावनार्थः सम्भावनाविषययाज्ञिकत्ववानिति बोधः। प्रायेणात्र याज्ञिका इत्यादौ बहवो याज्ञिका इति बोधः। नाम्ना सुतीक्ष्ण इत्यत्र नामज्ञाप्यसुतीक्ष्णत्ववानिति बोधः। एवं चरितेन दान्त इत्यादौ । सुरथो नामराजेत्यादौ नामेति प्रसिद्धौ सुरथ इति प्रसिद्धो राजेत्यर्थः ।

यद्वा नामभूतसुरथशब्दाभिन्नो राजेति बोधः । नाम्ना चन्द्रकलेत्यादौ नामभूतचन्द्रकलाशब्दाभिन्नेत्यर्थः। एवमवच्छेद्यत्वादीनां सम्बन्छत्वविवक्षायां पटत्वेन जन्यत्वं प्रकारकत्वमभाव इत्यादि प्रकृत्यादित्वात्साधु।

अत्र सर्वत्र कथांचित्करणत्वहेतुत्वान्यतरारोपेण तृतीयेति भाष्यसंमतम्। अह्ना क्रोशेन वानुवाकोऽधीत इत्यत्र तृतीयार्थः सम्बन्धः क्तप्रत्ययार्थातीतत्वब्यङ्ग्ये क्रयात्यागे फलप्राप्तिपूर्बकत्वंच तृतीयाद्योत्यम्। एवंचानुवाकविषयकमहः संबन्ध्यतीतमध्ययनमिति बोधः। तेन फलप्राप्तिपूर्वकस्तत्त्यागो व्यज्यते ।

पुत्रेण सहागत इत्यादौ सहयुक्तेऽप्रधाने इति तृतीया सहार्थश्च समभिव्याहृतपदार्थसमकालिकत्व रूपं साहित्यं, तत्समनियताखण्डोपाधिरूपं वा तृतीयार्थश्च क्रियासमभिव्याहारे सहार्थबलात्प्रतीयमान तत्तत्क्रियाकर्तृत्वादिकमेव। द्रव्यगुणसमभिव्याहारे सहार्थबलात्प्रतीयामान तत्तत्क्रियाकर्तृत्वादिकमेव। द्रव्यगुणसमभिव्याहारे सहार्थबलात्प्रतयिमानस्तत्त-त्पदार्थसम्बन्ध एव। एवं च पुत्रेण सह आगतः। पुत्रेणसह पितुर्गौः। पुत्रेण सह स्थूल इत्यादौ पुत्रकर्तृकगमनसमानकालिकागमनवान् पुत्रस्वामिकत्वसमानकालिकपितृस्वामिकत्ववती गौः। पुत्रवृत्तिस्थौल्यसमानकालिकस्थौल्यवानित्यादिक्रमेण बोधः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे।

सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम्। इति शब्दशक्त्या एकार्थाभिधायकपदं सत्सहान्वयबलादनेकार्थाभिधायकं यथा कथञ्चिद्बोधकं सा सहोक्तिरिति तदर्थः। तत्रैकस्यार्थस्य वाचकमन्यस्याक्षेपकमिति बोध्यम् ।

उदाहरणे आगत इत्येतदुभयवृत्त्यागमनबोधकमिति तव्द्याख्यातारः। पुत्रकर्तृकागमनसहितागमनवानिति बोधः। पुत्रादेः सहार्थयोगश्चागमनादिद्वारक एव बोध्यः। क्वचित्समानदेशत्वरूपं तत्समनियतं वा तदर्थः। यथा माषवापोत्तरं तत्रैव क्षेत्रे तिलवापे तिलैः सह माषान् वपन्ति स्मेति भवति स्पष्टं चेदं भाष्ये।

यद्यपि सहागतः पुत्रेणेत्यादौ सहार्थसामर्थ्यात्प्रतीयमानाक्रियाकर्तृत्वेन पुत्रात्तृतीया सिद्धा न च क्तेनाभिधानं इतरसमभिव्याहारं विनापि प्रतीयमानस्वप्रकृत्यर्थक्रियाकर्तुरेव तेनाभिधानात्। एवं पुत्रेण सहागमनं देवदत्तस्येत्यादावुक्तरीत्या

प्रतीयमानकृत्प्रकृत्यर्थान्वयिनोः कर्तृकर्मणोरेव षष्ठी न तत्तत्प्रतीयमानतदन्वयिनोरिति न दोषः ।

तथापि पुत्रेण सह स्थूल इद्याद्यर्थं सूत्रम्। स्वान्वयिगुणद्वारासहयोगस्य पितापुत्रयोरविशेषेऽपि न पितुस्तृतीया। प्रधानत्वात्। अप्रधानग्रहणप्रत्या-ख्यानेऽपि पितुर्न सा। उपपदविभक्तेरिति न्यायादिति सर्वं भाष्ये स्पष्टम्। गुणद्रव्यक्रियाभिर्गुणप्रधानभावेन द्वयोः सम्बन्धे सहशब्दप्रयोगो भवति। तत्राप्राधान्यं नाम शाब्दगुणाद्यन्ययित्वाभावः। उक्तेष्वागमनादिभिः पितुः शाब्दः पुत्रस्य सहार्थबलात्प्रतीयमानैस्तैः सम्बन्धादार्थः। इतरसम्बन्धं विना प्रतीयमानत्वं चार्थस्य शाब्दत्वं तत्रोक्तसाहित्यवाचि सहाशब्दप्रयोगे शाब्दत्वरूपविशेषणाभावकृतो विशिष्टाभावः। विद्यमानतावाचि सहशब्दयोगे तु

विशेष्याभावात्सः। सहैव पुत्रैर्दशभिर्भारं वहतिगर्दभीत्यादौ दशसंख्याकपुत्राणां विद्यमानत्वेऽपीत्यर्थः। पुत्रेण सह यः स गत इत्यादौ वैशष्ट्यादिरूपं साहित्यं सहार्थः पुत्रसाहित्यवान् यः स गत इति बोधः। एवं तृतीयान्तार्थ स्य शाब्दाप्राधान्येऽपि प्रथमाद्यन्तार्थस्यान्याधीनत्वरूपमार्थमप्राधान्यं प्रतीयते । अत एव समकक्षयोर्मध्येऽन्यतरस्यापरेण सहागन्तव्यमित्युक्ते दुःखं दृश्यते

यत्तु प्रधानत्वं मुख्यत्वमत्र नगरेऽयं प्रधान मित्यादिवत्। तदभावरूपं चाप्रधानत्वं तृतीयार्थ इति ।

तन्न राज्ञा सह सेना गच्छतीत्यादौ तृतीयाना पत्तेरिथ्यन्यत्र विस्तरः।

पादेन स्वञ्ज इत्यादौ विकारप्रयुक्तत्वरूपसम्बन्धस्तृतीयार्थः। पादविकारप्रयुक्तसंस्थान वैधुर्यवच्चरणवानिति बोधः । कायेन दशवत्को मुखेन त्रिलोचन इत्यादौ प्रकृत्यादित्वात्तृतीया। अक्ष्णा काण इत्यत्र चक्षुर्नाशवान् सचक्षुष्कः काणपदार्थः। अक्षिपदार्थो गोलकं । गोलकविकारप्रयुक्त चक्षुर्नाशवान् सचक्षुष्कइति बोधः। अतिशायने तमबिति सूत्रे भाष्ये त्वन्धानां काणतम इति कणिरयं सौक्ष्म्ये वर्तते सर्वे इमे किंचित्

पश्यन्ति अयमेषां काणतम इत्युक्तम्। अन्धानामपि वास्तवं काणत्वं वर्तते। तत्रादर्शनप्रकर्षाश्रयः प्रत्ययः। तथाच प्रसिद्धिरन्धानां काणो राजे ति कैयटः ।

जटाभिस्तापस इत्यादौ ज्ञाप्यत्वं तृतायार्थः। जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इति बोधः। दण्डेन घट इत्यादौ हेतुस्तृतीयार्थः। हेतुत्वमखण्डोपाधिः। दण्डाभिन्नहेतुजन्यो घट इति बोधः । हेतुदण्डीय इत्यादि बोध इति तूचितम्।

अध्ययनेन वसतीत्यादौ फलस्याप्यध्ययनस्य ज्ञानद्वारा हेतुत्वम्। उक्तंचहरिणा

अनाश्रिते तु व्यापारे करणं हेतुरिष्येते ।
द्रव्यादिविषयो हेतुः करणं नियतक्रियम्।। इति च ।

व्यापारानावेशेऽपि योग्यतामात्रेण हेतुत्वम् । आदिना गुणक्रिये । क्रियाविषयं त्वनाश्रितव्यापारमेव। दास्या संयच्छते। संयच्छतेर्दानपूर्वो भोगोऽर्थः। दास्यै तद्वा तां भुक्ते इत्यर्थः ।

इति तृतीया ।

कारकचतुर्थ्याः संप्रदानत्वशक्तिमानर्थः। सा शक्तिश्च तत्तद्धात्वर्थकर्मनिष्टफलनिरूपकत्वेनेच्छाविषयो यस्तन्निष्ठा। कर्मणा यमभिप्रैतिस संप्रदानमिति सूत्रात् । कर्मनिष्ठेत्यनेन कर्मणश्चतुर्थीनिमित्तत्वप्रदर्शनात्। कर्मश्रुत्यपेक्षया चतुर्थीश्रुतेर्भलवत्त्वं बोध्यते। अत एव क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीत्यादौ दण्डदानं न प्रतिपत्तिः किन्तु द्वितीयापेक्षया बलीयस्या चतुर्थीश्रुत्या मैत्रावरुणसंस्कारकमिति मीमांसकः।

यत्तु तद्धात्वर्थकर्मसम्बन्धजन्यफलं गोलाभकृतसुखादि तभ्दागित्वेन य इच्छाविषयः संप्रदान मिति तन्न। सूत्राक्षरैर्वाच्यवृत्त्योक्तार्थालाभात्। तथा शाब्दबोधाभावाच्च।

यदपीच्छाविषयत्वमेवोद्देश्यत्वमिति। तदपि न देवो रूपवानित्यादौ उद्देश्यविधेयभावेनान्वयाद्देवे उद्देश्यत्वप्रतीतावपि इच्छाविषयत्वाप्रतीतेः तस्मादुद्देश्यत्वमुद्देश्यादिपदशक्यतावच्छेदकतया सिद्धम् पदार्थान्तरमेव। क्वचिदिच्छाविषयत्वसमानाधिकरणमित्यन्यत् ।

विप्राय गां ददातीत्यादौ विप्राभिन्नसंप्रदाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकं दानमिति बोधः। स्ववृत्त्युदेश्यता निरूपकत् सम्बन्धः। संप्रदानविप्रीयमिति। विप्रसंप्रदानकमिति वा बोधः। क्रिया कारकभावः संम्बन्ध इति द्वितीयोक्तदिशोचितम्।

पितृभ्यः श्राद्धं दद्यादित्यादौ स्वत्वे पितृनिरूपितत्वस्य बाधेऽपि स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरमात्रस्वत्वापत्त्यनुकूलत्यागरूपे दाधात्वर्थे पितृणामुद्देश्यत्वसत्त्वान्न दोषः। परस्वत्वहेतुश्च त्याग एव । अत एव विधेशस्थपात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणेऽपि उद्देश्यपुत्रादिभइरेव पितृदायत्वेन तद्धनं विभज्य गृह्यते नान्यैरिति व्यवहारः।

प्रतिग्रहस्तु लब्धावष्टगुणं पुण्यमित्युक्तेः प्रतिगृहीतधनधाने फलातिशयजनकः। अदृष्टार्थदत्तस्वीकार एव प्रतिग्रह इति परितोषदत्ततिलतुरगादिस्वीकारे न दोषः ।

संसृष्टिस्थले साधारणस्वत्वोत्पादेऽपि ददातीत्याप्रयोगात्परमात्रस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलेत्युपात्तम् । तत्रापि स्वत्ववति स्वत्वानुत्पत्त्या पूर्वस्वत्वनाशाङ्गीकारात्। उपेक्षा तु न नियमतः परस्वत्वोत्पादिकेति न तत्र ददातति प्रयोगः। विक्रयोऽपि न तथा मूल्यदानपूर्वकस्वीकाररूपक्रयस्यैव स्वत्वजनकत्वात् । स्वत्वं च दानादि नाश्यं प्रतिग्रहादिजन्यमतिरिक्तपदार्थरूपं तच्च बहिरिन्द्रियबेद् पश्यामीत्यादि

व्यवहारात्। तत्साक्षात्कारे च तदीयस्वत्वव्याप्यतदीययथेष्टविनियोज्यत्व-वदिदमिति ज्ञानं हेतुः ।

अनिराकरणात्कर्तुः त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम् ।
प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते संप्रदानताम् इति ।।

आद्यं देवता। प्रेरणया याचकः। अनुमत्योपाध्यायः। खण्डिकोपध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीत्यत्रसंयोगविशेषानुकूलो व्यापारो ददात्यर्थः। चपेटा प्रसूतकरतलम्।

न शूद्राय मतिं दद्यादित्यादौ बोधनार्थः सः। मतिशब्देन तज्जनकवेदादिरूपं शास्त्रमुच्यते ।

रजकाय वस्त्रं ददातीत्यादावाधीनीकरणं तदर्थः। शेषत्वविवक्षायां रजकस्य वस्त्रमित्यपि भवति। अजां ग्रामं नयतीत्यादौ परया कर्मसंज्ञया बाधान्न दोषः। पत्ये शेते इत्यादौ शयनादि क्रियया अपि संदर्शनप्रार्थनव्यवसायजन्यारम्भक्रियानिरूपितं कर्मत्वम् । पिण्डीमित्यादौ गम्यमानक्रियापेक्षकारकत्वदर्शनात्। हरिरप्याह –

संदर्शनं प्रार्थनायां व्यवसाये त्वनन्तरा ।
व्यवसायस्तथारम्भे साधनत्वाय कल्पते ।।

पूर्वस्मिन् या क्रिया सैव परस्मिन् साधनं मता । इति।। संदर्शनं फलविषयः संकल्पः तत्प्रार्थनायां फलोपायविषयेऽभिलाषे साधनत्वाय कल्पते। व्यवसायः क्रियाविशेषस्य फलसाधनत्वेन निश्चयः तत्रानन्तरा प्रार्थना साधनं, अभिलाषे सति निश्चयकरणात्। व्यवसायश्चारम्भे मानस्यां प्रवृत्तौ साधनम्। तेन चाप्यमानत्वेन प्रकृतक्रिया कर्मत्वं लभते। पूर्वस्मिन् काले क्रिया सा परस्मिन्नुत्तरकालभाविनि साधनम्। स्वापेक्षया सिद्धस्यैव तत्साधनत्वात् संदर्शनं तु क्रियासाध्यफलाभिलाषयोग्यताविशिष्टचैतन्यस्वैव तत्साधनत्वात्। एवंच कर्मणा यमिति सूत्रेण संप्रदानत्वम्। पतिसंप्रदानकमारम्भकर्मभूतं

पत्नीकर्तृकं शयनमिति बोध इति स्पष्टं भाष्ये। कटं करोतीत्यादौ तु नैवं रीत्या तत्। अनभिधानात्।

क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानमिति वार्तिकमते तु पतिसंप्रदानकं शयनमिति बोधः। तत्तत्संज्ञासूत्रैस्तत्तदर्थे तत्तकारकशक्तिमत्त्वबोधनात्।

पशुना रुद्रं पजते इत्यत्र फलाश्रयः करणत्वशक्तिमान्। उद्देश्यः कर्मताशक्तिमान् कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य कर्मसंज्ञेति वार्तिकात्। पशुकरणको रुद्रकर्सको याग इति बोधः। अग्नौ किल पशुः प्रक्षिप्यते तद्रुदायोपाह्रियते इति भाष्यम्। हरये रोचते भक्तिः। विषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रत्यिनुकूलस्तत्समानाधिकरणो व्यापारो रुचरर्थः । तत्फलभूतप्रीतेः समवायेनाश्रयो हरिः संप्रदानत्वशक्तिमान्। रुच्यर्थानां प्रीयमाण इत्यनुशासनात्। समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलो व्यापारः प्रीधातोरर्थः। अत एव हरिं प्रीणयतीत्यादिसिद्धिः । एतदभावे हि हरौ षष्ठी प्राप्तेति शेषषष्ठ्यपवादोत्रऽचतुर्थी।

केचित्तु प्रीतिविषयतामापद्यमानं मोदकं लौल्याद्देवदत्तः प्रयुङ्क्ते तदानुगुण्यमाचरतीति हेतुत्वे प्राप्ते इदम्। एवं च हेतुसंज्ञाभावे णिचोभावाद्धेतुगतव्यापाराप्रतीते मोदकः स्वक्रियायां कर्ता भवति नतु देवदत्तः। उपात्तक्रियायां तस्य स्वातन्त्र्याभावादित्याहुः।

हरिसंण्दानिका भक्तिकर्तृका रुचिरिति बोधः। ह ष्ठा भक्तिविषया प्रीतिस्तदनुकूलो भक्तिनिष्टो व्यापार इति यावत् ।

ये तु प्रीतिसमानार्थो रुचिः कर्मसंज्ञापवादश्चेदंसंप्रदानत्वमितीच्छन्ति। तेषां प्रीयमाण इति सूत्रे निर्देशात्प्रीधातुयोगेऽस्याप्रवृत्तिः कल्प्येति गौरवम्। अभिलषतेश्च विषयतासंबन्धावच्छिन्न प्रीत्यनूकूलः प्रीतिव्यधिकरणो व्यापारोऽर्थ इति न तस्य रुच्यर्थत्वमिति हरिर्मभक्तिमाभिलष्यतीत्यादौ न हरेः संप्रदानत्वम्।

गोपी स्मरात्कृष्णाय श्लाघते अत्र श्लाघते बोँधविषया स्तुतिरित्यर्थः । बोधस्य फलतावच्छेदकः। सम्बन्धो वृत्तिता । स्तुतिश्च गुणवत्त्वप्रतिपादकशब्दप्रयोगादिः । स्मरादिति हेतौ पञ्चमी। बोधाश्रयस्य श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञाप्स्यमान इति सम्प्रदानत्वम्। ज्ञीप्स्यमानपदेन प्रधानभूतण्यर्थकर्मणो ग्रहणम्। सन्स्वारस्याद्यद्विषयकज्ञानानुकूलव्यापारा-नुकूलव्यापारस्तस्य प्रकृत्यर्थकर्मणोऽपि तेन पदेन ग्रहणम्। अन्यथा ज्ञाप्यमान इत्येव वदेत् । तत्राद्ये गोपीकर्तृका स्मरहेतुका कृष्णसम्प्रदानिका अर्थात्कृष्णवृत्तिबोधविषया स्तुतिरिति बोधः। स्तुतिश्चात्मनः परस्यवेति तु प्रकरणादिगम्यम्। अत एव कृष्णाय गोप्यात्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति प्राञ्चः। कर्मसंज्ञापवादोऽयं कृष्णस्यैव स्तुत्यत्वे तु परत्वात्कर्मत्वमेव ।

यद्वा गुणोत्कर्षेण श्लाघ्यमानः कृष्णो गुणवत्त्या तत्समर्थाचरणेनाध्यारोपितप्रेरणत्वाद्धेतुरिति हेतुत्वापवाद यम्। ह्नुते इत्यत्र ह्नौते बौँधविषयमितरादर्शन योग्यदेशस्थापनमर्थः। आत्मानमित्यादेरध्याहारः। सपत्नीभिया चात्मादेस्तथा स्थापनं बोध्यम्। एवंच गोपीकर्तृका कृष्णसंप्रदानिका अर्थात्कृष्णवृत्तिबोधविषयात्मकर्मकतथावस्थानानुकूलाक्रियेति बोधः। तिष्ठतेः स्वाभिप्रायबोधानुकूलस्थितिरर्थः। शपेः स्वाभिप्रायबोधानुकूलसशपथकरणमर्थः। कृष्णसंप्रदानकबोधानुकूला स्थितिः। तत्संप्रदानबोधानुकूलं शपथकरणमिति बोधः।

यद्वा श्लाघ्यादेः स्तुस्यादिपूर्विका बोधनार्थः। स्तुत्या कृष्णमात्मानुरागं बोधयति ह्नुत्या तं कृष्णं बोधयति स्थित्या शपथेन तं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः। प्रकृत्यर्थकर्मणो ग्रहणे तु स्तुत्या ह्नुत्या स्थित्या शपथेन कृष्णः स्वसखीजनं ज्ञापयतीत्यार्थः।

भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः। धृङ् अवस्थाने इति धातोर्णि च्यवस्थानानुकूलो व्यापारो धारेरर्थः। सदर्थावस्थित्याश्रयसंबन्धी संप्रदानं धारेरुत्तमर्ण इति सूत्रात् हरिकर्तृको भक्तसंप्रदानको मोक्षकर्मकावस्थित्यनुकूलो व्यापार इति बोधः। शेषषष्ठ्यपवादोऽयम्। अत्रोत्तमर्णो दानक्रियया धारणस्य निमित्तम्। यतोऽसो तदृणं ददाति। ददादिश्च नश्रूयते

इत्यश्रूयमाणक्रियात्वाच्छेषे षष्ठी प्राप्ता सर्वत्र। विशेषविवक्षाया अभावे क्रियानिमित्तत्वमात्राश्रयणेन शेषत्वं प्राप्तमिति बोध्यम्। तदुक्तम् ।

हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे वापि कारकम्।

रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण संप्रदानाख्यमुच्यते इति ।।

ननु, ऋणं नाम सजातीयद्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्यपरदत्तपरकीयद्रव्यादानं तज्जन्योऽधमर्णनिष्ठः परिशोधननाश्योऽदृष्टविशेषो वा, उभयथापि नेह प्राप्तिः। मोक्षस्योक्त रूपऋणत्वाभावेन भक्तस्योत्तमर्णत्वाभावादिति चेन्न। आवश्यकदेयत्वेन तत्रापि ऋणव्यवहारात्।

पुष्पेभ्यः स्पृहयति। स्पृहयतिरिच्छामात्रवाची इच्छानुकूल मनःसंयोगादिव्यापारवाची च फला वच्छिन्नेच्छावाची च। आद्ये स्पृहेरीप्सित इति संप्रदानत्वम्। तत्र हि ईप्सितत्वं धात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयत्वं नतु फलस्य धात्वर्थत्वाग्रहः। कर्मसंज्ञा तु धात्वर्थफलाश्रयस्येत्युक्तम्। शेषषष्ठ्यपवाद एतत्संप्रदानविभक्तिः। पुष्पसंप्रदानिकेच्छेति बोधः। अन्त्ये कर्मत्वं पुष्पाणि स्पृहयतीति। संप्रदानस्यापि तत्त्वेनाविवक्षायां षष्ठ्येव ।

हरये क्रुध्यति द्रुह्यतीर्ष्यत्यसूयति। तत्र वधाद्यनुकूलव्यापारजनकश्चि-त्तवृत्तिविशेषः क्रोधः क्रुधेरर्थः। दुःखजनकक्रियारूपापकारजनकश्चित्तवृत्ति-विशेषो द्रुहेः। धात्वर्थोपसंगृहीतत्वादेतावकर्मकौ। विषयतयैतद्धात्वर्थमूलभूत-कोपसंबन्धिनो हरेः ‘क्रुधद्रुहेर्ष्यानां यं प्रति कोप’ इत्यनेन संप्रदानत्वम्। हरिसंप्रदानको द्रोहः क्रोध इति बोधः। अत्र शेषषष्ठ्यपवादत्वम्। उत्कर्षविरोधिधर्मारोपानुकूलव्यापारजनकश्चित्तवृत्तिविशेष इर्ष्या। शौचाचारा-दिगुणविषये दम्भादिकृतत्वरूप दोषारोपानुकूलश्चित्तवृत्तिविशषोऽसूया। एते चित्तवृत्तिविशेषरूपकोपमूलकाः। प्ररूढस्य वाक् चक्षुरादिविकारानुमेयस्य कोपस्यैव क्रोधपदार्थत्वेन तस्यापि कोपमूलकत्वं कुप क्रोधे इति तु तद्वृत्तिकोपत्वसामान्यमादाय ।

कर्मसंज्ञापवादोऽत्र हरिसंप्रदानकोत्कर्षविरोधीत्यादिक्रमेण बोधः। तद्धात्वर्थमूलभूतकोपविषयत्वे सति तद्धात्वर्थपलाश्रयस्यात्र संप्रदानत्वम्। सत्यन्तेन भार्यामीर्ष्यति मैनामन्योऽद्राक्षीदित्यादि व्युदासः। मित्राय द्रुह्यति प्रतापोऽपीत्यादौ चेतनत्वारोपो बोध्यः। द्विषस्तु वलवद्दुःखसाधनताज्ञानजन्योऽप्रीतिजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः। औषधं द्वेष्टीति यथा। एतदेवानभिनन्दनम्। तद्योगे तु नैतत्प्रवृत्तिः। क्रुधाद्यर्थत्वाभावात् ।

कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा । अत्र प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचनं धातोरर्थः। तदर्थप्रश्नविषयसंबन्धिनः कृष्णस्य 'राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्न' इत्यनेन संप्रदानत्वम्। कृष्णसंप्रदानकमर्थात्कृष्णसंबन्धि प्रश्नविषयशुभाशुभपर्यालोचन-मिति बोधः।

विप्राय गां प्रतिश्रृणोत्याश्रृणोति वा। अत्र प्रवर्तनाजन्योऽभ्युपगमो धात्वर्थः। स्वार्थप्रवर्तनाश्रयस्य 'प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ते'त्यनेन संप्रदानत्वम्।

होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति चेत्यत्र शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनं धात्वर्थः। धात्वर्थशंसनाश्रयस्यात्रा 'नुप्रतिमृणश्चे' त्यनेन संप्रदानत्वम्।

शतेन शताय वा परिक्रीत इत्यत्र करणस्य पक्षे संप्रदानत्वम्। शतव्यापारश्च दानम्। फलेभ्यो याति। अत्राहर्तुमिति तुमुनन्तार्थकर्म चतुर्थ्यर्थः। फल कर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः। एतब्दोधोपपत्तिराकाङ्क्षावादान्ते प्रदर्शिता।

यत्तु फलेभ्य इत्यत्राहरणक्रिया चतुर्थ्यर्थः। कर्मत्वप्रयोजकत्वे पूर्वपरयोः संसर्गाविति तन्न। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इति सूत्रसत्त्वेनेदृशेऽर्थे साधुत्वे मानाभावात्।

यागाय याति। अत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमापपवादश्चतुर्थी घञयं तुमुना समानार्थः। यागफलकं यानमिति बोधः।

न त्वां तृणाय तृणं वा मन्ये । अत्र कर्म द्वितीया चतुर्थ्योरर्थः तृणपदं तृणसदृशपरम्। त्वत्कर्मकतृणसदृशकर्मकमद्वृत्तिज्ञानाभाव इति बोधः। त्वद्विशेष्यकतृणसदृशप्रकारकेति यावत्। एवंचात्यन्तापकर्षः फलति तत्रैव चेयं चतुर्थी साधुरिति भाष्येस्पष्टम्।

ग्रामं ग्रामाय वा याति। अत्र द्विपीताचतुर्थ्योः कर्मैवार्थ इति सूत्रमतम्।

भाष्ये तु यातेरेवारम्भपर्यन्तमर्थेन गम्यमानं प्रापम्भं प्रति यात्याद्यर्थस्य कृत्रिमकर्मतया तेनाभिप्रेयमाणत्वाद्गामस्य संप्रदानत्वम्। फलाश्रयत्वेऽपि तत्वस्याविवक्षा। एवंच ग्रामसंप्रदानकोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारविषयक आरम्भ इति वोधः। अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः। ग्रामं यातीत्यादौ तदर्थाभावः कर्मत्वविवक्षा च।

विप्रायादनै इत्यादौ तादर्थ्ये चतुर्थी तादर्थ्यमुपकार्योपकारकभावः संबन्धः। विप्राय दधीत्यादौ विप्रकर्तृ कभोजनोपकारके विप्रोपकारत्वारोपाद्विप्रोपकार्थोपकारकं दधीतिबोधः। मुक्तये हरिं भजति। मुक्तिरूपोपकार्योपकारकं हरिकर्मकं भजनमितिबोधः। एवमध्ययनाय वसती त्यादिष्वपि। तादर्थ्यस्यापि संबन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्येव यथा गुरोरिदं गुर्वर्थमिति स्पष्ठं भाष्ये। तादर्थ्यस्य हेतुत्वानुगतत्वेऽपि कारणवाचकान्न तृतीया। कुण्डलाय हिरण्यमित्यादौ कार्यवाचकादुत्पद्यमान चतुर्थ्यैव कारणगतसंबन्धस्य बोधनात्। तस्मै इदं तदर्थम्। तच्छब्द उपकार्यवाची इदमर्थ उपकारकं तत्रोत्तरपदार्थस्य कारणरूपस्य ज्ञापनीयतवेन प्राधान्यात्तच्छब्दवाच्ये गुणे सम्बन्ध उभ्दूत इत्याहुः। सुखाय पुण्यं नरकाय पापमित्यादिसाध्वेव। तुमर्थघञन्ते पाकाय यातीत्यादौ घञा तादर्थ्यस्योक्तत्वादेतद्प्राप्त्या तुमर्थाच्च भाववचनादित्यारब्धम्।

भक्ति र्ज्ञानाय कल्पते। कृपेरुत्पत्तिरत्रार्थः । प्रथमापवादोऽत्र। क्लृपि संपद्यमाने चेत्यनेन विकारवाचकाच्चतुर्थी विकारेच प्रकृतिरूपारोपः भक्तिरूपज्ञानकर्तृकोत्पत्तिरिति बोधः। भक्तिरत्र निदिध्यासनरूपा । प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां तु प्रकृतिविकृति

भावाप्रतीतेर्जनिकर्तुरित्यपादानत्वेन भ क्तिपदात्पञ्चमी भक्तेर्ज्ञानंकल्पते इति। ज्ञानस्य कर्तृत्वेन कारकविभक्तेर्बलवत्त्वेन च ततः प्रथमेति कैयटे स्पष्टम्। भक्तिर्ज्ञानात्मना परिणमत इत्यादावात्मशब्दस्तद्वृत्तिधर्मपरः ज्ञानत्वविशिष्टरूपान्तरप्राप्ति-र्भक्तिकर्तृकेत्यर्थः अत्रप्रकृतिधिकृतिभावाप्रतीतेर्न चतुर्थी किन्तु प्रकृत्यादित्वात्तृतीया।

वाताय कपिला विद्युत् । उत्पातेन ज्ञापितेचेत्यनेन चतुर्थी। प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः। ज्ञाप्यज्ञापकभावश्चतुर्थ्यर्थः। वातरूपज्ञाप्यज्ञापिका कपिला विद्युदिति बोधः।

विप्राय हितम्। इष्टमाधनं हितपदार्थः संबन्धश्चतुर्थ्यर्थः। विप्रसबन्धि हितमिति बोधः। एवं सुखयोगेऽपि विप्राय सुखमित्यादौ ।

हरयेनमः। अत्र 'नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्चे' ति चतुर्थी। अपकृष्टत्वज्ञानबोधनानुकुलो व्यापारः स्वरादिपठितनमः पदार्थस्तत्रापकर्षः प्रयोक्तृपुरुषविशेषनिष्ठो नमस्कार्यावधिक एव प्रतीयते । व्यापारश्च प्रयोक्तृनिष्ठः प्रतीयते शब्दशक्तिस्वभावात्। अन्योच्चारितेन नमः पदमात्रेणात्वयदीयनत्यबोधनात्। सच व्यापारः करशिरः संयोगादिरीदृशशब्दप्रयोगश्च । चतुर्थ्यर्थ उद्देश्यत्वम्। एवंच हर्युद्देश्यक उक्तव्यापार इति बोधः ।

एषोऽर्घ्यः शिवाय नमः इत्यादौ त्यागो नमः शब्दार्थः। त्यागश्च स्वस्वत्वनिवृत्त्यनुकूलो व्यापारः, उद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थः। शिवोद्देश्यकत्यागविषयोऽर्घ्य इति बोधः। उद्देश्यत्वं विषयताविशेषरूपम्। त्यागश्च वेद बोधितोद्देश्यकत्वस्वप्रयोगकर्तृकर्तृकत्वोपरक्त एव प्रतीयते । शब्दशक्तिस्वभावात्। अन्योच्चरितनमः शब्देनान्यदीयद्रव्यत्यागाप्रतीतेः। ऋत्विग्भिश्च यजमानीयतत्तद्द्रव्ये स्वीयत्वमारोप्यैव नमः शब्दः प्रयुज्यते । वेदबोधितेत्युक्तेर्न नीचोद्देश्यके त्यागे नमः शब्दप्रयोगः। त्र्प्रहं ममेत्यभिमानरहितानां शिवादीना द्रव्ये स्वत्वाभावेऽपि शिवस्वं न

प्रतिगृह्णीयादित्यादेः शिवोद्देशेन त्यक्तमित्यार्थो बोध्यः। संप्रदानचतुर्थी त्वत्र न, नमः शब्दार्थस्य क्रियात्वाभावात्। उद्देश्यत्वसंबन्धेन विवक्षायां षष्ठ्यपि ।

नमस्करोति देवानित्यत्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्ति र्बलीयसीति न्यायात् कर्मणिद्वितीयेति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्। अत्रायं नमः शब्दो निपातो द्योतकः उक्तनमः पदार्थोऽत्र कृधातोरेवार्थः स्वविषयावधित्वसमानाधिकरणस-मवायरूपेण फलतावच्छेदकसंबन्धेन स्वनिष्ठापकृष्टत्वज्ञानबोधरूपफला-श्रयत्वाद्देवानां कर्मत्वं नतु तटस्थस्य प्रेक्षितुरिति बोध्यम्। स्वविषयेत्यत्र स्वशब्देनापकृष्टत्व ज्ञानबोधरूपं फलं नमः शब्दद्योत्यार्थान्वयमात्रेण चात्र नमः स्वस्तीत्यस्यापि प्राप्तिः।

यदा त्वत्रापि नमः शब्दस्य वाचकत्वं तदा चतुर्थ्येव। तेन नमस्कुर्मो नृसिंहायेति सिद्धम्। नमः स्वस्तीति सूत्रे चोभयोरपि नमः शब्दयोर्ग्रहणमिति दिक् ।

प्रजाभ्यः स्वस्तीत्यादौ स्वस्तिशब्दो मङ्गलार्थः। सम्बन्धश्चतुर्थ्यर्थः। प्रजासम्बन्धिमङ्गलमित्यर्थः। मङ्गलाशंसास्थले 'स्वस्त्यस्तु गोभ्य' इत्यादौ स्वस्तिशब्दार्थ एळान्वयेन चतुर्थ्येव। गोसंबन्धिमङ्गलकर्तृकमाशंसाविषयो भवनमिति बोधः ।

यत्त्वाशीः स्वस्त्यर्थः साच परहितेच्छान्वयी। सबन्धश्चतुर्थ्यर्थ इति तन्न । भूयादित्याशीर्लिङादेः प्रयोगानापत्तेः। प्रत्यभिवाद इति सूत्रस्थभाष्यात् श्रुद्रे आशिषोऽभावेन स्वस्ति वृषलायेत्यादौ चतुर्थ्यनापत्तेश्च। मङ्गलाऽर्थो हि तत्र स्वस्तिशब्दः मङ्गलाङ्गी कारार्थत्वस्यैव प्रामाणिकैरुक्तेश्चेतिदिक् ।

स्वाहास्वधावषङ्क्ब्दास्त्यागार्थकनमः शब्देन व्याख्याताः। दैत्येभ्यो हरिरलम् प्रभुः समर्थः। अलमाद्यर्थः सामर्थ्यवान् मारणादिसम्बन्धित्वरूपः सबन्धश्चतुर्थ्यर्थः। दैत्यमारणादिसबन्धिसामर्थ्यवानितिबोधः ।

इति चतुर्थी

पञ्चम्या अपादानत्वशक्तिमानर्थः। अपादाने पञ्चमीति सूत्रात्। सा शक्तिश्च प्रकृतधातूपात्तविभागजनकव्यापारानाश्रयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयो यस्तद्वृत्तिः। ध्रुवमपायेऽपादानामिति सूत्रात्। कर्तृवारणाय सत्यन्तम्। अयमेवच सूत्रे ध्रुवपदार्थः। विभागश्च न वास्तवसम्बन्धपूर्वक एव किन्तु बुद्धिकल्पितसंबन्धपूर्वकोऽपि। अत एव जुगुप्सापूर्वकनिवृत्तिलक्षकतामाश्रित्य जुगुत्साविरामेत्दिप्रत्याख्यानंभाष्योक्तं संगच्छते। सूत्रेऽधोदेशसंयोगानुकूलव्यापार रूपंपातमात्रंतु नापायः वृक्षमजहत्यपि पर्णे भूमिं स्पृशति सति वृक्षात्पर्णं पततीत्यप्रयोगात्।

गतिं विना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते।

इति हर्युक्तेश्च। अवध्यन्वययोग्यविभागं विनेति तदर्थः। तत्र मानमुक्तं वृक्षस्य पर्णं पततीत्येवं भाष्ये निदर्शितमिति। तत्र हि वृक्षः पर्णविशेषणमिति अपायस्याविवक्षणात् षष्ठीभाष्ये उक्ता इति हेलाराजः। धावतोऽश्वात्पतति कुड्यात्पततोऽश्वात्पततीत्यादौ पततीत्युपात्तक्रियानाश्रयत्वेन तां प्रत्यश्वस्या पादानत्वमक्षतम्। तदुक्तं हरिणा।

स्वाहास्वधावषड्बद्धास्त्यागार्थकनमः शब्देन व्याख्याताः। दैत्येभ्यो हरिरलम् प्रभुः समर्थः। अलमाद्यर्थः सामर्थ्यावान् मारणादिसम्बन्धित्वरूपः सबन्धश्चतुर्थ्यर्थः। दैत्यमारणादिसबन्धिसामर्थ्यवानितिबोधः । अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम्। ध्रुवमेवातदावेशात् । इति ।

परेतु एवं सति धावतः पततीत्यादौ अपादानत्वं कथमित्याशङ्क्य ध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात्सतोऽप्यविक्षाभवतीति समाधानपरभाष्यासंगतिः। पतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वरूपस्य त्वदुक्तध्रुवत्वस्यात्रासत्त्वेन सतो ध्रौव्यस्याविवक्षेत्यस्यासङ्गतेः। तस्मादवधिभावोपगमातिरिक्तावधित्वोपयो-गिव्यापारानाश्रयत्वे सति इतिवक्तव्य मयमे ध्रुवपदार्थः। अपाये गतिविशेषे

सत्त्युक्तध्रुवत्ववदपादानमिति सूत्रार्थः। त्रासादेरवधित्वोपयोगित्वाभिमानेन शङ्का। वृक्षात्पर्णमित्यादौ तदभावान्न तस्य तदुपयोगिता प्रकृते विद्यमानस्यापि तस्य तत्त्वेनाविवक्षितत्वान्न तदुपयोगित्वं तस्येत्युत्तरमित्याहुः।

नचाद्यपक्षे परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र दोष इत वाच्यम्। तत्र मेषपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वं परस्परपदोपात्तयोर्विभागाश्रयत्वमेवेत्यदोषात्। अत एव देवदत्तयज्ञदत्तावन्योन्यमश्लिष्यत इत्यादौ तयोः कर्मत्वसिद्धिः। अन्यथा परत्वात्कर्तृत्वमेव स्यात्। आत्मानमात्मना हन्तीत्यादावन्तः करणाद्युपाधिभेदवत् प्रकृते शब्दरूपोपाधिभेदेन भेदः, शब्दालिङ्गितार्थस्यैव भानात्। स्पष्टाचेयं रीतिः कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे भाष्ये। हरिणा तु।

उभावप्यध्रुवौ मेषौ यद्यप्युभयकर्मजे।
विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र व्यवस्थिते ।।इति।

तत्तंव्यक्तित्वेन विभागस्य बुध्या प्रविभागे तत्तद्विभागानुकूलक्रियाव-त्त्वस्यापरत्राभावादुभयोरपि ध्रुवत्वमित्यर्थः। तदेवोक्तम्।

मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।
मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वंच पृथक् पृथक् ।। इति।।

अत्र वदन्ति। वस्तुतस्तन्निष्ठयोर्भेदेऽपि सृधातुना निवृत्तभेदस्यवो पादानादुभयोरपि तत्क्रियाश्रयत्वेन परत्वात्कर्तृत्वापत्तेः। अत एवैकशेषसूत्र भाष्ये उक्तं नवै तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वादिति। अपसरणं विभागपूर्वकं पृष्ठतो गमनमित्यन्यत्र विस्तरः।

धात्वर्थे प्रकृतत्वं च न शब्दोपात्तत्वं किन्तु विवक्षितत्वमात्रम्। अत एव धनुषा विध्यतीत्यत्रापादानसंज्ञां बाधित्वा करणसंज्ञेति भाष्यं संगच्छते। शरनिः सरणं

प्रत्यवधिभावोपगमेनैव व्यधने करणताभ्युपगमेनोभयोरपि निमित्तभावेन स्थित्या युगपदुभयविवक्षायां विप्रतिषेधोपपत्तेः। एवमन्यत्रापिबोध्यम्। कां स्यपात्र्यामन्नं भुङ्क्ते इत्यस्य तत्रस्थितमन्नं तत उद्धृत्य भुङ्क्ते इत्यर्थ इति तत्राप्युभयविवक्षा। अपादानत्वशक्त्याश्रय एवावधिरित्युच्यते ।

यत्तु विभागः पञ्चम्यर्थः। आश्रयत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संसर्गः। विभागस्य च जन्यजनकभावेन धात्वर्थेऽन्वयः। यद्वा विभाग आश्रयश्च पंचम्यर्थ इति तन्न। वृक्षापादानकेत्येवं बोधानुभवात्। वृक्षाद्विभजत इत्यादौ विभागस्य बोधावृत्त्यापत्तेश्च । तत्रापादानस्यैव पञ्चम्यर्थत्वे किमर्धजरतीयेन । आद्ये प्रकृत्यर्थ विभक्त्यर्थयोस्तत्कलुसस्याभेदान्वयस्य त्यागापत्तिश्च।

वृक्षात्पर्णं पतति। पतेर्विभागजन्यः संयोगोऽर्थः। तत्र विभागे पञ्चम्यर्थो विशेषणम्। प्रकृत्यर्थश्च प्रत्ययार्थे वृक्षरूपापादानकविभागेत्यादिरीत्या बोधः। वस्तुतोऽपादानवृक्षीयपर्णकर्तृकं पतनमिति बोधः। वृक्षाद्भूमिं पर्णं पतति। अत्र विभागजन्य संयोगानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः विभागश्च फलतावच्छेदकः

वृक्षं त्यजति इत्यादौ विभागानुकूलो व्यापारोऽर्थ इति कर्मत्वमेव। वृक्षात्फलं त्यजतीत्यादौ विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारोऽर्थः स्पन्देर्न-विभागोऽर्थ इति वृक्षेस्पन्दते इत्येव ।

चलतेस्त्वासनाच्चलित इति प्रयगादस्त्येव विभागार्थकत्वम्। वृक्षाद्विभजते इत्यादौ विभागजन्यपूर्वदेशसंयोगनाशोऽर्थः। बलाहकाद्विद्योतते विद्युदित्यत्र विद्योततेर्विभागजन्यसंयोगानुकूलक्रियारूपनिः सरणपूर्वकविद्योतने वृत्तिः। बलाहकापादानक विभागजन्यसंयोगानुकूलकियोत्तरकालिकं विद्युत्क-

र्तृकं विद्योतनमिति बोधः ।

इदमुपात्तविषयमित्युच्यते। बलाहको नामधूमज्योतिः सलिलमरुतां संघातः। ततोऽवयवभूतज्योतिषो भेदविवक्षा विभागविवक्षणात्सोऽवधिः। यदा तु तेजस आधारत्वेन स विवक्ष्यते तदा बलाहके विद्योतते इति सप्तमी। यदा त्वभेदन विवक्षा। तेजोमयत्वात् प्रकाशनसामर्थ्यं उदकधूमादेस्तत्प्रकाशप्रतिबन्धकत्वाविवक्षणात् तदा बलाहको विद्योतते इति। यदातु प्रत्यक्षसिद्धमागमनं मनसि निधाय कुतोभवानिति प्रश्ने पाटलिपुत्रादिति उत्तरयति तत्रागाङ्गावादोक्तरीत्या वाक्यैकदेशन्यायेन बोधः। एतदपोक्षिताग्रियमित्युच्यते ।

वृक्षात्पततीति तु निर्दिष्टविषयम्। घटाद्भिन्न इत्यादावप्यनेनैवापादानत्वं सूत्रेऽपायशब्देन भेदस्यापि ग्रहणं। पञ्चमी विभक्ते इत्यत्र विभक्तशब्देनेव तन्मूलकसम्बन्धविवक्षायां घटीयो भेद इत्यपि। भिदिर् चिदारणे इत्यत्र भेदज्ञानविषयत्वमपि विदारणम्। एकत्वेन गृहीतस्य तथाबोधे बुद्धिविदारणस्य तत्रापि सत्त्वादित्यन्यत्र विस्तरः।

अधर्माज्जुगुत्सति। तत्रानिष्टसाधनताज्ञानरूपा निन्दा जुगुप्सतेरर्थः। विषयता पञ्चम्यर्थः। जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानमिति वार्तिकात्। अनिष्टसाधनताज्ञानपूर्वकं ततो निवर्तते इत्यर्थ ति भाष्यकृन्मतम्। तेन ध्रुवमपाये इत्येवापादानमिति वार्तिकप्रत्याख्यानात् । धर्माद्विरमति । प्रागभावसाधारणकृत्यभावानुकूलो व्यापारे विरमतेरर्थः। योगक्षेमसाधारणी चात्रानुकूलता स च व्यापारो धर्मविषयोऽपेक्षाविशेष एव। तदुक्तं भाष्ये य एष मनुष्योनास्तिकबुद्धिर्भवति स पश्यति नेदं किञ्चिद्धर्मो नामनैनं करिष्यामीति स बुद्ध्या संप्राप्य ततो निवर्तते इति तेन हि कदापि धर्मानाचरणेऽपि तथा प्रयोग इति लभ्यते ।

एतेन जीवनकालावच्छिन्नः कृत्यसमानाधिकरणकृतिध्वंसो विरमतेरर्थः। कृतिश्च सर्वत्रैकविषयैवजीवनमपि कर्तृसम्बन्ध्येव सामानाधिकरण्यं च समभिव्याहृतकर्तृपदबोध्यशरीरजातीयशरीरघटितंचैत्रादिपदैः शरीरविशिष्टात्मबोधनात्। साजात्यं च चैत्रादिपदोपस्थापितचैत्रत्वजात्यैव तेन भाविदेहान्तरावच्छेदेन धर्मकरणेऽपि

वर्तमानशरीरावच्छिन्नचरमकृतिध्वंसमादाय विरमतीति प्रयोगसिद्धिः। युवशरीरावच्छेदेन धर्मं कुर्वत्यपि बालशरीरावच्छिन्नकृतिध्वंसमादाय न विरमतीति प्रयोगोगः। नापि पूर्वपरकालयोर्धर्मकरणे मध्ये मुहूर्तमात्रमकरणे विरमतीति प्रयोगस्तस्कृतिध्वंसस्य कृतिसमानाधिकरणत्वात् पञ्चम्यर्थो विषयतेति परास्तम्।

चोराद्बिभेति त्रायते वा । अनिष्टज्ञानं भयं, अनिष्टपरिहारस्त्राणं अनिष्ट हेतुरत्रापादानं भीत्रार्थानां भयहेतुरिति सूत्रात्। चोरापादानकानिष्टज्ञानं तदपादानकानिष्टपरिहार इति बोधः सूत्रे भयहेतुरित्यस्य भयैकदेशानिष्टहेतुरित्यर्थः । यज्जन्यं भयमेव न प्रसिद्धं तत्र पञ्चमी न भवत्येव। तस्या इष्टत्वे तु हेतुत्वारोपेण सा। एवमन्तरिक्षेण जुहोति परमाणं न पश्यतीत्यादेरुपपत्तः। आरोपितस्यैव निषाधाद्बोधाच्च।

भाष्यातु भयपूर्विका त्राणपूर्विका च निवृत्तिनिवर्तना चानयोरर्थः। बुद्धिप्राप्तचोरापादानिका प्रत्यासत्त्या तद्भयपूर्विका निवृत्तिस्तदपादानिका अनिष्टपरिहारफलिका निवर्तनेति च बोध इति लभ्यते। चोरमध्यगतोऽपि तत्संपर्कफलवधादिनिवर्तनात्तेभ्यो निवर्तित इत्युच्यते । एतद्विषयेऽपि हेतुत्वापादानत्वा विवक्षायां षष्ठी भवत्येवेति बोध्यम्।

अध्ययनात्पराजयते । कृत्यसाध्यत्वधीसमानाधिकरणस्तद्विषयकोत्सा-हाभावो धातोरर्थः। विषयोत्रापा-दानम्। प राजेरसोढ इति सूत्रात् । अध्ययनापादानको देवदत्त कर्तृक उत्साहाभाव इति बोधः। तत्पर्विका निवत्तिरिति वा । शत्रून्पराजयते इत्यत्र तिरस्कारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः। आद्येऽनिष्टं धात्वर्थः अध्ययनजन्यम-निष्टमिति बोध इति न युक्तम्। तथाबोधाननुभवात्। असोढशब्देन तदर्थालाभाच्च। प्रेक्षापूर्वकारी मनुष्योऽध्य-यनस्य दुःखत्वदुर्धरत्वादि पर्यालोच्य बुध्या प्राप्य ततो निवर्तते इति भाष्येण सर्वथाध्ययनाप्रवृत्त्वप्यस्य प्रयोगस्येष्टतया तत्रानिष्टस्याध्ययनजन्यत्वा-सम्भवाच्च।

यवेभ्यो गां वारयति अग्नेर्माणवकं वारयति कूपादन्धं वारयति। भक्षणसंयोगादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः। अभावप्रतियोगि-व्यापारजन्यफलाश्रयोऽत्रापादानम्। वारणार्थानामीप्सित इति सूत्रात् वारणार्थधात्वर्थफलाश्रयत्वमत्रेप्सिततत्वम्। तेन भक्षणसंयोगाद्याश्रयत्वाद्यवा-दीनामपादानत्वम्। अनुकूलता चात्र योग्यतारूपैव तेन प्रतिषिद्धेगवि भक्षयत्यपि अयं वारयति तथापि न निवर्तते इति प्रयोगसिद्धिः। अप्रवृत्तवारणेऽपि अयं प्रयोगः। यदीमा गावस्तत्र गच्छन्ति ध्रुवं सस्यनाशस्तन्ना शेऽधर्मो राजभयं च बुध्या प्राप्य निवर्तयतीति भाष्यात्। उक्तव्यापारानुकूलनिवर्तना च तन्मते धात्वर्थः। अन्त्येऽभिमुखदेशगमनत्वे-नान्धस्य कूपपतनमिच्छाविषयः। एवं नान्तरीयकविषभोजनप्रसक्तौ तद्वारणकर्तरि चैत्रे विषाद्वारयतीति प्रयोगो भवत्येव । विषस्य विषत्वेनेच्छाविषयत्वाभआवेऽपि भक्ष्यत्वेनेच्छाविषयत्वात्।

मातुर्निलीयते कृष्णः। स्वकर्मकदर्शनाभावप्रयोजकदेशविशेषस्थि-तिर्धातोरर्थः। धात्वर्थदर्शनकर्ताऽत्रापादानं तत्पूर्वकनिवृत्ति र्धातोरर्थस्तत्र मातुरपादानत्वेनान्वय इति भाष्यमतम् । दर्शने मातृकर्तृकत्वं प्रत्यासत्तिगम्यम्।

उपाध्यायादधीते । उच्चारणोत्तरकालिको नियमपूर्वको ग्रन्थस्वीकारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः। उच्चारणाश्रयोऽत्रापादानमपादानत्वेनैव बोधः सर्वत्र उपाध्यायान्निः सरन्तं ग्रन्थमधीते इत्यर्थः। अतिप्रसङ्गश्चानभिधानाद्वारणीय इति भाष्यमतम्।

ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते । उपादानकारणमत्रापादानम् जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रात् । सूत्रे प्रकृतिरुपादानकारणम्। ब्रह्मापादानिका प्रजाकर्तृकोत्पत्तिरिति बोधः। ब्रह्मणो निःसरणाणा जायन्ते इत्यर्थः। निः सरणं लोकप्रसिध्याश्रयम्। यद्यस्माज्जायते तत्ततो निर्गच्छतीति लोकव्यवहारात् । सच व्यवहार उपादानकारणविषय एवेति भाष्यसंमतम्। पुत्रात्प्रमोदो जायते इत्यादावुपादानत्वारोपेणापादानत्वं बोध्यम्। हिमवतो गङ्गा प्रभवति। प्रथमप्रकाशोऽत्र धात्वर्थः। तदाधारो हिमवदादिरत्रापादानम्।

हिमवदपादानको गङ्गाकर्तृकः प्रथमः प्रकाश इतिबोधः। हिमवतो निः सरमाणा प्रकाशते इति वार्थः।

प्रासादात्प्रेक्षते इत्यादौ तु वाक्यैकदेशन्यायेन बोधः। पञ्चम्यर्थो ल्यबन्तक्रियाकर्म। आसनात्प्रेक्षत इत्यादावुपविश्येत्याद्यर्थः। अधिकरणं पञ्चम्यर्थः प्रासादादितो निः सरता चक्षुषा तद्वृत्या वा प्रेक्षते इत्यर्थः। प्रासादस्थपुरुषान्निष्क्रमणमेव प्रासादावधिकत्वेनोपचर्यत इति भाष्यसंमतम्।

वनाद्ग्रामो योजने योजनं वा। अत्राव्यवहितोत्तरत्वं पञ्चम्यर्थः। स्वाव्यवहितोत्तरवृतित्वं प्रथमासप्तम्योरर्थः। एवंच वनाव्यवहितोत्तरयोजनाव्यवहितोत्तरदेशवृत्तिर्ग्राम इति बोधः। कार्तिक्या आग्रहायणी मासे इत्यत्र स्वावयवकत्वं पञ्चम्यर्थः। स्वाव्यवहितोत्तरकालवृत्तित्वं सप्तम्यर्थः। कार्तिक्यवयवकत्रिंशत्तिथ्यात्मकमासाव्यवहितोत्तरकालवृत्तिराग्रहा-यणीत्यर्थः। वनान्निः सृत्य योजने गते ग्राम इत्यतः प्राप्यते त्यध्याहारेण बोधः। निः सृत्येति परावरयोगे चेति त्त्क। वनावधिकविभागानुकूलव्यापारसंबद्धे योजने गते ग्रामः प्राप्य इति बोधः। योजनमित्यस्य प्रथमान्तत्वे गतं चेदिति शेषः। कार्तिक्या इत्यादेरपि ततः प्रभृति गते मासे आग्रहायणीत्यर्थ इति भाष्यमतम्।

अत्र सर्वत्र भाष्यसंमते एवार्थे साधुत्वं यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्। सर्वत्र तत्तत्कारकत्वाविवक्षाणं षष्ठ्याः साधुत्वमिष्टमेवानभिधानं बेति तत्त्वम्।

घटादन्य इत्यादौ स्वप्रतियोगिकभेदसम्बन्धः पंचम्यर्थः। तेन प्रकृत्यर्थस्यान्यस्मिन्नन्वयः। एतेन घटादितरो व्याख्यातः। अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरप दाजाहियुक्ते इति पञ्चमी। अन्य इत्यर्थग्रहणमिति तु भाष्यानुक्तत्वादितरग्रहणाच्चायुक्तमित्यन्यत्र निरूपितम्। घटाद्भिन्न इत्यादौ गतिरुक्त।

वनादारात्। आराद्दूरसमपयोः। ऋते कृष्णात् नोत्पद्यते सुखम्। अत्र ऋतेशब्दार्थः संसर्गाभावः प्रतियोगित्वं पञ्चम्यर्थः। कृष्णशब्दस्तभ्दक्तिलाक्षणिकः। कृष्णभक्तिप्रतियोगिकाभावप्रयोज्यः सुखकर्तृकोत्पत्त्यभाव इति बोधः ।

कृष्णादृते दुःखम्। अत्र ऋते शब्दार्थस्य सामान विकरण्येनेतरत्रान्वयः। कृष्णभक्त्यभावसमानाधिकरणं दुःखमिति बोधः। कृष्णादृते नरः शोच्यः। अत्राभाववान् तदर्थः। कृष्णभक्तयभाववान् नरः शोच्य इति बोधः। कृष्णादृते न धनुर्धर इत्यत्र भेदवान् तदर्थः। कृष्णाभिन्नो न धनुर्धर इति बोधः। एतद्योगे द्वितीयापि यथा ऋते वातं वृक्षः पतति वाताभाबवान् वृक्षः पतति इति बोधः। वृक्षपतने वात जन्यत्वाभआवलाभस्त्वार्थः।

पूर्वो ग्रामात्। उदयाचलसंनिहितदेशः पूर्वपदार्थः पञ्चम्यर्थोऽवधित्वम्। पूर्वत्वं च तदपेक्षोऽखण्डोपधिः। एवं परत्वाद्यपि । ग्रामावधिकपूर्वत्ववानित्यादिक्रमेणान्वयः। चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः प्रति योगिध्वंसानधिकरणकालभवः पूर्वपदार्थः। तत्तदवधि बोधकपदसमभिव्याहारवशाच्च तद्रूपप्रतियोगि तद् ध्वंसानधिकरणकालस्य तत्त्वेन भानम्। चैत्रावधिकपूर्वकालभवः फाल्गुनः इति बोधः।

प्रतियोगिध्वंसानधिकरणकालत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवम्। प्रत्येकं खण्डशः शक्तौ शक्त्यां नन्त्यम्। चैत्ररूपप्रतियोगिचैत्रध्वंसैतदुभया नधिकरणचैत्रावधिककालभवः फाल्गुन इति बोधाङ्गीकारे एकस्य चैत्रस्यानेकधाऽन्वयाङ्गीकारे गौरवमव्युत्पत्तिश्च एवमन्यत्रापि बोध्यम्। कालस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वात्तद्भवपर्यन्त पूर्वादिशब्दानामीदृशेषुलक्षणा। लक्षणाभावेदु चैत्रात्पूर्वः फाल्गुन इत्येव प्रयोगः। अस्तीत्यध्याहारः। पूर्वमिति अधिकरणशक्तिप्रधानम्।

चैत्रात्पूर्वं माघ इत्यादौ तात्पर्य वशाद्यथायथंत्रिंशाद्दिन व्यवहितस्योक्तकालस्य तत्त्वेन भानम्। चैत्रात्परः। अत्र तत्तद वधिसमभिव्याहारवशात्तध्वंसाधिकरणकालः परत्वेन परशब्दार्थः। तत्रैव कृष्णस्यावधित्वम्। तथा व्यवहारात्।

प्रयागादुत्तरं काशीत्यादौ संयुक्तसंयोगवद्देश उत्तरत्वेनोत्तरमित्यधिकरण-शक्तिप्रधाना व्ययार्थस्तस्यच पूर्वदक्षिणपश्चिमादेस्तात्पर्यवशात्तत्वेन तत्तत्प्रयोगेषु भानम्।

गृहाद्गङ्गा मम परा काश्याः सैवा परामम।

इत्यादौ विप्रकृष्टदेशस्थः संनिकृष्ठदेशस्थश्च परत्वादिना परापरशब्दार्थः। अवधिः पंचम्यर्थः। गृहावधिकमत्संबन्धिपरत्ववती गङ्गेत्यादिक्रमेण बोधः। ममेत्यत्र तु न पञ्चमी प्रत्यासत्या यस्य यत्रोत्थिताकाङ्क्षा तद्वाचकादेव तत्पदनिमित्तविभक्तिस्वीकारात्। परादिपदं चावधावेव नियताकाङ्क्षं न संबन्धिनीति स्पष्टमेव। प्राक् प्रत्यक्चा ग्रामादिति पूर्वादिशब्दैर्व्याख्यात्म्।

भवात्प्रभृत्यारभ्य वा सेव्यो हरिः। अत्र प्रभृतीत्यारभ्येत्यर्थकमव्ययं तदर्थयोगे पञ्चमी। अपादाने पञ्चमीति सूत्रे यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी कार्तिक्या आग्रहायणी मासे इति वार्त्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्ये उक्तमिदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते। कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मासे इति। तेन तदर्थयोगे पञ्चमीति वचनसत्त्वं सूचितम्। अत एव तदप्रयोगेऽपि पञ्चमीसिद्धिः। अवधिमादायेति तदर्थः।

आरभ्येत्यस्य चैतदर्थकतापि। तस्यावधित्वं च समभिव्याहृतपदार्थापेक्षम्। यथा प्रकृते मरणान्तकालस्यभवोऽवधिः मरणान्तकालावधिं भवकालमादाय तावत्कालं हरिः सेव्य इति बोधः। आरभ्येत्यस्यगृहीत्वेत्यतन्मात्रार्थकत्वे आद्यक्षणमारभ्येत्यादौ कर्मत्वाद्द्वितीया। प्रभृतिशब्दस्य त्वधातुत्वेन तदर्थस्याक्रियात्वान्न तद्विशेषणे द्वितीया। तदर्थकस्यारभ्येत्यस्यापि वाक्यैकदेशन्यायेन तदर्थकतेति न तद्विशेषणस्य तत्त्वम्।

यद्वा भवावधिके मरणान्तकाले भवकालमादाय हरिः सेव्य इति बोधः। तत्र गम्मानक्रियापेक्षं भवस्यावधित्वमित्यपादानत्वादेवात्र पञ्चमी। तच्चावधि मादायेत्याद्यर्थयोगेन तद्बोधकप्रभृत्यादियोगेन च गम्यते। अप्रयोगेऽपि वाक्यैकदेशन्यायेन तत्प्रतीतिः पञ्चमीबलादेव तात्पर्यवशाच्च। एवं कार्तिक्या आग्रहायणी मासेइत्यतोऽपि

कार्तिकायवधिके आग्रहायणी घटिते मासे कार्तिकीमादाय गते सति आग्रहायणीति बोध इत्यलम्। यदा त्वारभ्येत्यस्य प्रथमक्रियारूपमारम्भं कृत्वेत्यर्थस्तदा तद्योगे सप्तम्यपि ।

आरभ्य तस्या दशमीं तु यावत्प्रपूजयेत् इति यथा----

ग्रामाब्दहिः। बहिः शब्देन समभिव्याहृतपदार्थ तावच्छेदकानधिकरणतत्संनिहितदेशतत्तत्स्थवस्तु च बहिष्ट्वेनोच्यते। बहिर्योगे पञ्चमीसमासविधानसामर्थ्यात्तद्योगे पञ्चमी। बहिष्ट्वं च नियतमवध्याकाङ्क्षमिति स पञ्चम्यर्थः। अपहरेः संसार इत्यत्रापपरी ऋते शब्दसमानार्थौ हरिशब्दश्च तद्भक्तिपरः

आमुक्तेःसंसारः । अत्र मर्यादाऽऽङोऽर्थः। तत्र मर्यादा द्विविधा। कालरूपा देशरूपाच। कालगतमर्था दात्वं च स्वस्वोत्तरकालोभयप्राग भावाधिकरणकाल भवो यः समभिव्याहृतपदार्थ म्तदनधिकरणत्वं मुक्तिपदं तत्कालपरं मर्यादा मर्यादीभावः संबन्ध आङ्द्योत्यः पञ्चम्यर्थः। आङ्मर्यादाभिविध्योरिति सूत्रस्वरसात्। मुक्तिमर्यादाकः संसार इति बोधः। संसारे मुक्तिकालप्रागभावाधिकरणनिरूपिततद्भिन्न कालावृत्तित्व विशेष्टव्यापकताबोधस्त्वार्थः।

एतदर्थद्योतकतयावच्छब्दयोगे तु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते इति द्वितीया। कार्तिक्या वैशाखीं यावच्छीतमिति यता प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी। कार्तिकीप्रभृति वैशाखीमर्यादाकं शीतमित्यर्थः। शीते कार्तिक्यादि वैशाखीपूर्वतिथ्यन्तकालनिरूपितताद्भिन्नकालावृत्तित्वसमानाधिकरणव्यापकताबोधस्त्वार्थः । व्यापकत्वमन्यत्रोक्तदिशोह्यम्।

प्रयागात्प्रभृत्या काश्या वृष्टोदेव इत्यादौ देशो मर्यादा देशमतमर्यादात्वं च स्वस्वोत्तरदेशयोः प्रयादाद्यन्तराल देशवृत्तिसमभिव्याहृतपदार्थवृष्ट्याद्यनधि-करणत्वं। प्रयागादिकाशीमर्यादाकवृष्टिकर्ता देव इति बोधः। वृष्टौ प्रयागादिकाशीपश्चिमदेशनिरूपितस्वभिन्नावृत्तित्वसमानाधिकरणव्यापकताबोधस्त्वार्थः

आसकलाद्ब्रह्म। आङ्द्योत्योऽभिविधिरूपः संबन्धः पञ्चम्यर्थः। सकलव्यापकं ब्रह्मोतिबोधः। सोऽपि द्विविधः। कालिको दैशिकश्च। आद्ये यथा कार्तिक्याश्चैत्रं यावच्छीतम्। कार्तिकीप्रभृतिचैत्रान्तकालव्यापकं शीतमिति बोधः। चैत्रपदं तदन्तकालपरम्। अन्त्ये यथा काशीतः पाटलिपुत्रं यावद्वृष्टो देवः काशी प्रभृतिपाटलिपुत्रान्तदेशव्यापकत्वं वृष्टौ प्रतीयते। अनयोस्तात्पर्यवशात्कदाचिव्द्यापकत्वं तभ्दिन्नकालावृत्तित्वविशिष्टं तभ्दिन्न-देशावृत्तित्वविशिष्टंच प्रतीयते इति बोध्यम्। प्रद्युम्नः कृष्णात्प्रति। सदृशः प्रत्यर्थः। कृष्णसदृश इति बोधः। तिलेभ्यः प्रति यच्छति माषान्। अत्रग्रहण पूर्वकं प्रत्यर्यणं प्रतिसमभिव्यातयच्छतेरर्थः। तिलग्रहण पूर्वकं माषप्रतिदानमिति बोधः। शताद्बध्दः। हेतुहेतुमद्भावः पञ्चम्यर्थः शतहेतुकबन्धनकर्मेति बोधः।

वं जाडयाद्बध्द इति बोध्यम्। धूमादग्निमानित्यादौ ज्ञाननिष्टजन्यजनकभावस्य विषये आरोपो बोध्यः।

पृयग्विनानाना रामं रामात् रामेण वा। पञ्चम्यादीनां प्रतियोगि त्वमर्थः। पृथक्त्वं गुणविशेष इत्येके। भेद इत्यन्ये । अन्त्ये इमौ भ्रातरौ पृथक् जाता विति व्यवहारो गौणो बोध्यः। विनानाने ऋतशब्दस मानार्थे।

स्तेकेत स्तेकाद्वा मुक्तः करण मत्र बिभक्तयर्थः। स्तोकशब्दः स्वप्रवृत्तिनिमित्ताल्पत्वधर्मपरः । शुक्लादिवदेते केवलधर्मपरा अपि। एवंचासत्त्ववचनता। सत्वत्वं च सर्वनामपरामर्शयोग्यत्वम् करणत्वं च तस्य परम्परया। ईदृशार्थएव साधुत्वम्। करणे च स्तोकाल्प कृछ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्येति सूत्रबलात्तेः ह्यत्र तृतीयापञ्चम्यौ। एवंकृछ्रादियोगेऽपि। ग्रामस्य दूराद्दूरेण दूरं वागतम्।

अत्र पञ्चम्यादयः प्रतिपादिकार्थे। दूरदेशवृत्तिदूरशद्बार्थः। षष्ठ्यर्थः संबन्धः। ग्रामसंबवन्धिदूरदेशवृत्ति गमनामिति बोधः। एतेन ग्रामस्यान्तिकादिति व्याख्यातम्। समीपदेशवृत्त्यन्तिकार्थः

इतिपञ्चमी

षष्ठयर्थः संबन्धत्वेन तत्तद्रूपेण च स्वस्वामिभावादिः संबन्धः सबन्धत्वेन क्रियाकारकभावश्च । अत एवानकसंबन्धसत्वेऽपि स्वत्वादिसंबन्धविशेषता-त्पर्येण चैत्रस्य नेदं वास इति प्रयुज्यते। अत एवैकशतं शष्ठ्यर्था इति षष्टीस्थानेयोगेति सूत्रस्थं भाष्यं सङ्गच्छते। द्वितीयादितश्च क्रियाकारकभावस्य तत्तद्रूपेणैव बोधः। तथैवानुभवात्। मातुः स्मरतीत्यादौ च तत्तद्रूपेण बोधे द्वितीयादीनां बाधीकानां सत्त्वात् संबन्धत्वेनैव बोधः। मातृसंबन्धिस्मरणमितीति नव्याः।

प्राञ्चस्तु अत्रापि क्रियाकारकभावमूलकं विशेषणत्वरूपं विषयत्वमेव निमित्तत्वभेव वा तत्वेन संबन्धत्वेन वा विवक्षितम्। अत एव हरिणा।

संबन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः।

श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायामभिधीयते इति ।।

क्रियाकारकपूर्वकत्वमेव संबन्धस्योक्तम्। क्रियाकारकसंबन्धः कारणं शेषसंबन्धस्तु फलभूतः। यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपूरुषौ कर्तृसंब्रदानरूपौ अभूतां राजा पुरुषाय ददातीति तन्मूलकस्वस्वामिभावप्रतीतो कर्त्रादि विशेषरूपतानवगमः। कारकशब्देन च श्लोके करणत्वादिशक्तय उच्यन्ते।अत्राश्रूयमाणा दानादि क्रिया संबन्धलभणकार्यानुपपत्त्यानुमीयमाना संनिहितेति तन्मुखेन समन्वयः। सिद्धस्वभावानां द्रव्याणां तां विना परस्परं संबन्धाभावात्। क्रियाहि निःश्रयणीव संबन्धं करोति । एवंच सबन्धिनो रप्यनुमीयमानक्रियानिमित्तत्वरूपं कारकत्वमस्ति।

मातुः स्मरतीतिश्रुतायां तत्र क्रियाकर्मत्वमूलक उक्तः सम्बन्धः सामीप्याद्यपि बुद्धिस्यैकदेशाधिकरणकस्थितिक्रियाकर्तृत्वानिमित्तकमि-त्याद्यूह्यम्।

अतएव पर्वतस्य वृक्षा इति न। वृक्षपर्वतयोरा धाराधेयभावमूलकसन्बन्धाभाभात् । संयोगो हि नाधाराधेयभावमूलको विपरीतं तस्यैव तन्मूलकत्वात्। किंच संयोगो नसम्बन्धः। सम्बन्धस्य पदार्थयोजनामात्रहेतुत्वात् संयोगस्य स्वतः पदार्थत्वात्।

सांसर्गिकविषयतया तस्याभानाच्च। सम्बन्धश्च षट्यादिभिरेवोच्यते। सन्बन्धपदेनापि सांसर्गिकविषयतावत्त्वेन नोव्यते इति सम्बन्धः सर्वथा पदागम्यः।

यंयोगस्तु न कदापि षठ्यादिभिस्तया विषयतयोच्यते। इमौ संयुक्तावित्येव तत्र ब्यवहारात्। तत्र सम्बन्धव्यवहारस्तु अभयाश्रिततत्वरूपसम्बन्धधर्मवत्त्वाद्गौणः। अत एव मतुप्सूत्रे वृक्षवान् पर्वत इत्याद्यर्थं सप्तम्यपादानं गोमान् देवदत्त इत्याद्यर्थं चषष्ठ्युपादानामिति भाष्ये उक्तम्। षष्ठ्यर्थश्च सांसर्गिकाविषयतयैव भासते अत एव षष्ठीशषे इति सूत्रे भाष्ये राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यः इत्युक्तम्। अन्यथा सम्बन्धं विशेष्यतया विशेषाणतया वा ब्रूयादिति प्राहुः।

राज्ञः पुरुष इत्यत्र स्वस्वामिभावः षष्ठ्यर्थः सच स्वत्वस्वामित्वसभूहरूपः। यतु स्वामित्वं स्वत्वं वा षष्ठ्यर्थ इति तन्न तस्यैकमात्रवृत्तितया सम्बन्धत्वायोगात्। सम्बन्धो हि सम्बन्धिभ्यां भिन्न उभयसम्बन्धी। नच तदप्येकत्राश्रयतया परत्र निरूपकतयाऽस्त्येवेति वाच्यम्। निरूपकत्वस्य वृत्त्यनियामकत्वेनोभयत्रं सम्बन्धत्वप्रतीत्यनापत्तेः। उक्तंच हरिणा।

द्विष्ठोऽप्यसौ परार्थत्वाग्दुणेषु व्यतिरिच्यते।
तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपयुज्यते इति ।।

परार्थत्वाग्दुणानां परं प्रति विशेषणत्वेन विवक्षितत्वादित्यर्थः। अयंभावः भेदे सति विशेषणतय्रा विवक्षितस्य सम्बन्धं विना विशेषणत्वासंभवेन तदाकाङ्क्षितत्वात्तत्र संबन्धो व्यतिरिच्यते उभ्दूततया प्रतीयते इति तत्रैव षष्टी। विशेष्ये तु पदान्तरासमभिव्याहारे स्वार्थनिरूपितविशेष्यत्वेन भासमानत्वरूपस्वामिष्टत्वादेव न विशेष्यतानियामकसम्बन्धाकाङ्क्षा। तत्र विशेषणे शब्देन षष्ठ्यादिनांशतः प्रतीयमानः प्रधानेऽप्युपयुज्यते तस्य द्विष्ठत्वस्वभावत्त्वाद्राजा दिनिरूपितविशेष्यताया राजादिपदसंनिधाने प्रतीयमानाया उपकारको भवतीत्यर्थः।

राज्ञ इत्यादेस्तु पदान्तरसमभिव्याहारं विनाप्यध्याहृतसम्बन्धिसामान्यनिरूपितविशेषणत्वप्रतीतिरिति विशेषः। राज्ञ इति हि स्वामित्वमवगम्यमानमन्यथानुपपत्त्यैव पुरुषे स्वत्वमवगमयति। अतः सम्बन्धस्य बहिरङ्गत्वात् पुरुषादन्तरङ्गा प्रथमैव। एवंच राजास्वामिकमिति ततो बोधः। अत एवाग्रे किं तदिति विशेषजिज्ञासा पुरुषादिपदैश्च तन्निवृत्तिः।

एवंच सर्वत्र संबन्धिद्वयवृत्तिधर्मसमूहः संबन्धिनोर्भेदे संबन्धः स्पष्टं चेदं 'यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचन'मिति सूत्रे भाष्ये। तत्रहि अधिब्रह्मदत्ते पञ्चालाः इत्यत्रानेन ब्रह्मदत्ते सप्तम्यां पञ्चालाद्द्वितीया प्राप्नोति। अधेर्द्योत्यस्य ब्रह्मदत्तनिष्ठस्य संबन्धस्य सप्तम्योक्तत्वेऽपि तद्योत्यस्य पञ्चालनिष्ट संबन्धस्य तयाऽसम्प्रत्ययादित्युक्तम्। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति समाहितामित्यन्यदेतत्।

विशेष्यपदात्षष्ठीवारकयुक्त्यापि तद्वारणं बोध्यम्। अतएव स्वस्वामिभावोऽवयवावयविभाव आधारधेयभावः प्रतियोग्यनुयोगिभावो विशेष्यविशेषणभावः संबन्ध इत्यादि व्यवहारः। तत्राभावप्रतियोगिनोः प्रतियोग्यनुयोगित्वसमूहः सबन्धः। घटाभाव भूतलयोस्त्वाश्रयाश्रयिभावः । एवं कालादिभिरपि ।

एवंच षष्ठ्याः संबन्धो विशेषणत्वं चार्थ इति विशेषणादेव षष्ठीअतएव राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजषदसंनिधाने प्रतीयमानं पुरुषेविशेष्यत्वरूपमाधिक्यं वाक्यार्थः। राज्ञि प्रतीयमानं तत्प्रतिद्वन्द्विविशेषणत्वं तु पदान्तरासमभिव्याहारेऽपि राज्ञ इत्येतावन्मात्रेण प्रतीतेः षष्ठ्यर्थ इत्युक्तं षष्ठी शेषे इति सूत्रे भाष्ये । किञ्च राज्ञ इत्युक्ते तत्संबन्ध्याकाङ्क्षेत्थित्या तदुत्थापकस्वामित्वादिशक्तिरपि षष्ठयर्थ इत्यपि भाष्ये स्पष्टम्। यदा तु पुरुषस्य विशेषणत्वविवक्षा तदा पुरुषस्य राजेत्यन्यत्र विस्तरः ।

ननु मम भ्रातेत्यादौ कः षष्ठयर्थः एकस्माज्जन्मेति चेत् एकत्र स्थाने उषितानां पान्थानामपि सम्बन्धाप तेरिति चेत्सत्यम्।

एकोदरशयित्वमात्रेण व्यवहारनियामकः काल्पनिकोऽवयवावयविभावः यथानयोरर्धं तृतीयमित्यादावेकप्रदेशावस्थाननिमित्तकः काल्पनिकोऽवयवा-वयविभाव इत्यदोषात् । इद 'मनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। एतेन सामानाधिकरण्यं न संबन्ध इति सूचितम्।

अन्नस्य हेतोर्वसति हेतुहेतुमद्भावः षष्ठयर्थः हेतुशब्दोऽत्रैव तात्पर्यग्राहकः। अन्नहेतुको वास इतिबोधः। कृष्णस्य कृतिरित्यत्र कर्ता, जगतः कर्तेत्यत्र कर्म षष्ठयर्थः। कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रात्।

यत्त्वनयोरर्थयोर्लक्षणा बोधकं सूत्रमिति तन्न। शक्तिग्राहकत्वस्यैवौचित्यात्। लाक्षणिकार्थानुशासनस्य क्वाप्यभावात्। गङ्गायां घोष इत्यादावारोपिताधारत्वादिमतोऽप्यधिकरणादिसंज्ञेति। तत्र सप्तम्याः शक्तिरेव आधारोऽधिकरणमित्यादावारोपि ताधारादेरपि ग्रहणमन्यत्रोक्तम्। कृत्प्रकृत्यर्थे कस्येत्येव कर्माकाङ्क्षाप्रदर्शनमनुशासनेन तत्र तस्या एव साधुत्वात्। अत एळ पचन्नित्यादौ शत्रादिप्रकृत्यर्थे किमित्येवाकाङ्क्षाप्रदर्शनं षष्ठीनिषेधात्।

एतेन विजातीयाकाङ्क्षाप्रदर्शनात्तिङ्कृत्यर्थकर्मत्वात्कृत्प्रकृत्यर्थकर्मत्वं विजातीयमित्यपास्तम्। कृतपूर्वी कटमित्यादौ तु कर्तृकर्मणोरिति षष्टी। तत्र कृतीत्येतत्सामर्थ्येन कृदन्तशक्तिज्ञानसहकारेणोपस्थइतकृत्प्रकृत्यर्थक्रियायाः कर्तृकर्मणोः षष्ठीति तदर्थात्। अन्यथा तिङ्योगे निषेधेन कृद्योगे एव षष्ठीसिद्धौ वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यन्यत्र निरूपितम्। प्रकृते च कृत इत्यत्र न कर्मणि क्तः। द्वितीयानापत्तेः किन्तु फलांशे आहार्याभावारोपमात्रेणास्याकर्मकत्वं स्वीकृत्य भावे कार्यः।

यद्वा कर्मविशेषस्य तत्तद्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षयाऽकर्मकत्वाद्भावे क्तः। सच कृतपूर्वी अधीतीत्यादि वृत्तिविषय एव।

तदुक्तं भाष्ये। यदावाक्यं न तदा प्रत्ययो यदाप्रत्ययः सामान्येन तदावृत्तिरिति, न तदा प्रत्ययः न तदा भावे प्रत्ययः सकर्मकत्वात् यदा प्रत्ययः न तदा भावे प्रत्ययः सकर्मकत्वात् यदा प्रत्ययः भावे इति शेषः तदा वृत्तिरेव साच न कदापि कर्मक्तान्तेनेत्याह सामान्येनेति उक्तरीत्या कर्महीनार्थकधातुप्रकृतकक्तान्तेनेत्यर्थः। अनेन तादृशक्तान्तस्य वाक्ये न प्रयोग इति स्पष्टमेवोक्तम्। किञ्च योऽसौ कृतकटयोरभिसम्बन्धः सामानाधिकरण्यरूपः स उत्पन्ने तद्धितप्रत्यये निवर्तते इति च भाष्ये उक्तम्। तेनतद्धितेऽकृते कृतः कटः इत्येवेति ध्वनितम्। अत एव कटं क्रियते इति न ततः पूर्वं कृतमनेनेत्यर्थे पूर्वादिनिरिति तद्धिते कृते पश्चात्फलस्याश्रयाकाङ्क्षायां कटमित्यादेर्विशेषकर्णणोऽन्वयः।

एतेनासामर्थ्यात्तद्धितो न स्यादित्यपास्तम्। तदुत्पत्तिकालेऽसामर्थ्याभावात्कार-कान्वयो गुणीभृक्रियायामपि इति स्पष्टमेव। तदुक्तं हरिणा।

विशेषकर्मसबन्धे निर्भुक्तेऽपि कृतादिभिः ।
विशेषनिरपेक्षोऽन्यः कृत शब्दः प्रवर्तते ।
अकर्मकत्वे सत्येवं क्तान्ते भावाभिधायिनि।।
ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणाम् ।
अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ।।

संबध्यते क्रिया तद्वत्कृतपूर्व्यादिषु स्थइतिः।। इति। निर्भुक्ते प्राप्ते। वाक्ये इति शेषः। बिशेषकर्मनिरपेक्षोऽन्यः भावक्तान्तः प्रवर्तते वृत्तिघठको भवति सामान्यकर्म तु नान्तरीयकत्वादविवक्षितम्। तदाह कर्मत्वे इत्यादि। ततः वृत्तेरनन्तरं क्रियाद्वारकसंबन्धेन तद्धितार्थकर्त्रा कटमित्यादेः संबन्धः ।

प्रकारान्तरमाह। अविग्रहेति। कर्तुः पृथक् ग्रहणरहितेत्यर्थः। एवंच प्रधानार्थकर्त्रा संसृष्टयापि क्रियया कारकाणामन्वय इति तदर्थः। प्रकृते कृधातुक्तप्रत्ययपूर्वशब्देनिप्रत्ययशक्तिज्ञानसहकृततद्धितान्तशक्त्यैव पूर्वकाल-क्रियाकर्तृणां परस्परविशिष्टानां बोधो नतु कृदन्तशक्तिज्ञानमपि तत्र सहकारि। तद्धितेऽकृते कृतः कटः इत्येवेति ध्वनितम्। अत एव कटं क्रियते इति न ततः पूर्वं कृतमनेनेत्यर्थे पूर्वादिनिरिति तद्धिते कृते पश्चात्फलस्याश्रयाकाङ्क्षायां कटमित्यादेर्विशेषकर्मणोऽन्वयः ।

एतेनासामर्थ्यात्तद्धइतो न स्यादित्यपास्तम्। तदुत्पत्तिकालेऽसामर्थ्या-भावात्कारकान्वयो गुणीभूतक्रियायामपि इति स्पष्टमेव। तदुक्तं हरिणा ।

विशेषकर्मसबन्धे निर्भुक्तेऽपि कृतादिभिः।
विशेषनिरपेक्षोऽन्यः कृत शब्दः प्रवर्तते ।
अकर्मकत्वे सत्येवं क्तान्ते भावाभिधायिनि ।।
ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणाम्।
अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः।।

संबध्यते क्रिया तद्वत्कृतपूर्व्यादिषु स्थितिः।। इति। निर्भुक्ते प्राप्ते। वाक्ये इति शेषः। विशेषकर्मनिरपेक्षोऽन्यः भावक्तान्तः प्रवर्तते वृत्तिघटको भवति सामान्यकर्म तु नान्तरीयकत्वादविवक्षितम्। तदाह कर्मत्वे इत्यादि । ततः वृत्तेरनन्तरं क्रियाद्वारकसंबन्धेन तद्धितार्थकर्त्रा कटमित्यादेः संबन्धः।

प्रकारान्तरमाह । अविग्रहेति । कर्तुः पृथक् ग्रहणरहितेत्यर्थः। एवंच प्रधानार्थकर्त्रा संसृष्टयापि क्रियया कारकाणामन्वय इति तदर्थः। प्रकृते कृधातुक्तप्रत्ययपूर्वशब्देनिप्रत्ययशक्तिज्ञानसहकृततद्धितान्तशक्त्यैव पूर्वकालक्रियाकर्तृणां परस्परविशिष्टानां बोधो नतु कृतन्दशक्तिज्ञानमपि तत्र सहकारि । अन्यत्र कृञः क्तस्य

भावार्थकत्वाभावेन तदन्तमात्रस्य पृथक् पृथक् शक्तिग्रहे भानाभावात्। चतुर्णामेकार्थीभावे द्वयोरपि सोऽस्त्येवेति नात्र कृतोऽसाधुत्वम्।

तण्डुलानां पाचकतर इत्यादौ तु न दोषः। तत्र पाचकादिशक्तिज्ञा-नसहकारेणैव समुदायादुपस्थितेः।

एतेन निष्ठान्तत्वादत्र कृद्ग्रहणाभावेऽपि षष्ठीनिषेधेन तदप्राप्तिरित्य-पास्तम्। निष्ठान्तपदशक्तिज्ञानसहकारेणोपस्थितक्रियान्वयिनोरेव तेन निषेधात्।

इतिषष्ठी।

अधिकरणसप्तम्या त्त्रधिकरणत्वशक्तिमानर्थः। अधिकरणे सप्तमीति सूत्रात्। साच शक्तिः कर्तृकर्मद्वारा क्रियाश्रयनिष्ठा आधारोऽधिकरणमितिसूत्र-बलादित्यन्यत्र निरूपितम्।

तदुक्तं हरिणा।

कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयांत्क्रयाम्।

उपकुर्वत्कियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्।।

इति । लोके द्रव्यगुणक्रियाविषयमधिकरण मत्र शास्त्रे कारकाधिकारात् क्रियाविषयमेव तत् । साक्षात्क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोः तेसंज्ञे बाधिके। अतस्त व्यवहितामिति।

यद्यपि कालः साक्षात्क्रियाधारस्तथापि कारकाधिकारे तरतमयोगो नास्तीति परम्परया क्रियाधारस्यापि ग्रहणम् किञ्च तस्य तत्वविवक्षायां कालः पचति भूतानीतिवत्कर्तृत्ववत्त्वात्। व्यवहिता मित्युक्तेऽपि असाक्षादित्युक्तिर्लोकानुसारेणान्वयोऽपि परम्परयैवेति सूचनाय। कटे आस्ते स्थाल्यां पचती त्यादावधृते कर्तृकर्मणी क्रियां न संपादयत इत्यधिकरणं कियाधारमुपकुर्वत्तत्स्थां क्रियामुपकरोतीत्यर्थ इति हेलाराजः।

यद्यपि तण्डुलं पचतीत्यादौ धात्वर्थफलरूपकर्मद्वारा क्रियाश्रयत्वं तण्डुलादेरस्ति तथापि व्यापारजन्य फलाश्रयत्वस्य सत्त्वेन परया कर्मसंज्ञया बाधान्न दोषः। फलस्य स्वभिन्नक्रियाश्रयत्वाभावेन तण्डुलस्य सुतरां तदाश्रयत्वाभावाच्छ. न च मोक्षे इच्छास्तीतिवन्मोक्षे इच्छति भवति इत्यस्यापत्तिः। अन्तरङ्गत्वेन परत्वेन च कर्मत्वस्यैव प्रवृत्तेः माक्षे इच्छेत्यादौ प्रत्ययोपात्तेच्छाद्वारास्तिक्रियायामन्वयस्य विवक्षितत्वेनाधिकरणत्वम्। प्रकृत्यर्थसाध्येच्छाद्वारातत्रान्वये तु कर्मत्वात्षष्ठ्येव बोध्या।

अधिकरणं त्रिधा। औपश्लेषिकं वैषयिकमभिव्यापकं चेति तदुक्तं हरिणा।

उपश्लेषस्य चाभेदस्तिलाकाशकटादिषु।

उपकारात्तु भिद्यन्ते संयोगिसमवायिनाम्।।

अविनाशो गुरुत्वस्य प्रतिबन्धे स्वतन्त्रता।

दिग्विशेषादवच्छेद इत्याद्या भेदहेतवः।।

इत्यौपश्लेषिकाभिव्यापकवैषयिकेषु त्रिष्वपि उपश्लेषोऽस्त्येव उपकारः संबन्धस्तद्भेदात्तु त्रित्वेन व्यवहारः। कटे आस्ते इत्यादौ संयोगिन्याधारे कतिपयावयवव्याप्त्यैव संबन्धः। तिलेषु तैलमित्यादौ समपायिनि समस्तावयवव्याप्त्या रेव शकुनय इत्यत्राकाशस्य तात्त्विकावयवाभावात् कल्पितदेशत्वाद्वैषयिकत्वं कल्पितदेशापेक्षया चात्राप्युक्तान्यतर उपश्लेषः।

गुरौ वसतीत्यत्र शिष्यस्य गुर्वधीनायां वृत्तौ वैषयिकाधिकरणं गुरुः उपश्लेषोऽत्र बौद्धः। युद्धे संनह्यतीत्यत्र युद्धोद्देशेन कवचादिसंनहप्रवृत्तेर्युद्धं विषयः। गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दः सामीप्यात् देशवृत्तिरित्यौपश्लेषिकमेवतत्। अत्र गङ्गायां सामीप्याद्देशवृत्त्यधिकरणत्वारोपो बोध्यः। शत्रोरभावे सूखमित्यादौ बौद्धमेव तत्।

उपकारादाह। अविनाश इत्यादि। त्र्प्रविनाशस्तिलकृत उपकारस्तैलस्य, तिलविनाशे हि तैलं विकीर्णं नश्येत्। पर्यङ्के शेते इत्यादौ शयितृगरुत्वस्य प्रतिबन्धे पर्यङ्कस्य स्वतन्त्रतोपकारः। खे शकुनय इत्यादौ दिग्विशेषसंबन्धात् स्वापरिवर्तनमुपकारः गुरूणा शिष्यस्य संस्कार इत्येवमादय उपकारा ऊह्या इति हेलाराजः

केचित्तु औपश्लषिकमित्यस्योप समीपे श्लेषः संबन्धः तत्कृतमित्यर्थः। तत्र च दीयते कार्यमिति सूत्रे भाष्ये यन्मासेऽतिक्रान्ते दयिते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणमित्युक्तेः। तदस्मिन्नधिकमिति सूत्रे संहितायामिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमेतत् । तत्रोपस्लेषपदाध्याहारेण सप्तमीत्यपि तत्रैव भाष्येस्पष्टम्। यत्किंचिदवयवावच्छेदेनाधारस्याधेयेन व्याप्तिरप्युपश्लेषः। यथा कटे आस्ते इति । एवमेव गङ्गैकदेशे तरन्तीषु गोषु कूपैकदेशे स्थिते गर्गकुले गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमित्यादौ बोध्यम्।

वैषयिकं तु अप्राप्तिपूर्वकप्राप्तिरूपसंयोग समवायैतभ्दिन्नसंबन्धेन यदधिकरणं तत् । यथा खे शकुनय इत्यादि।

अन्त्यं तु यत्र सर्वावयवावच्छेदेन व्याप्तिस्तत् । यथा तिलेषु तैलं दध्नि सर्पिरिति।

अन्त्यमव मुख्यमधिकरणं, आचार्यः किमधिकरणं न्याय्य मन्यते यत्र कृत्स्न आधारात्मा व्याप्त इति स्वरितेनाधिकारः, साधकतमं करणमिति सूत्रभाष्योक्तः। अस्य न्याय्यत्वं च प्रकृत्यर्थतावच्छदकविशिष्टे तद्भानात् नचैकदेशस्तद्विशिष्टः।

आद्ययोश्च गौणमाधारत्वं तत्रैव भाष्ये उक्तम्। अव्यवहितसामीप्यमेवाधारत्वनियामकं नतु व्यवहितमिति संहितायामिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। व्यवहितसामीप्ये गङ्गायां धोष इत्यादौ गङ्गाशब्दस्य तीरे लक्षणा तदापि गौणमेवाधारत्वं सर्वावयवावच्छेदेन तीरस्य घोषसबन्धाभावात्। कारकाधिकारे गौणाधारादीनामपि स्वरितगुणापाठेनाधिकरणसंज्ञादिबोध नात्सर्वत्र तत्र विभक्तेः शक्तिरेवेति बोध्यम्। वर्णानां सांख्यादिमते द्रव्यत्वात् संयोगवत्

पूर्वपरयोर्बौद्धाधारस्याप्युपश्लेषनिरूपितस्य स्वीकारेणेकोयणची त्यादावौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमीति संहितायामिति सूत्रस्थभाष्यसंगातिः। कटे शेते इत्यादौ कटाधिकरणकं शयनमित्यादिक्रमेण बोध इत्याहुः ।

परेतु अधिकरणस्य कर्त्राद्यन्वये एव कटाधिकरण कचैत्रकर्तृकं शयनमित्यादिरीत्या बोधः। तद्वारकमेवास्य क्रियान्ययित्वं कारकाणां भावनान्वयव्युत्पत्तिरप्येतच्छास्त्रबला-दीदृशपरम्परान्वयविषयाप्रि। अत एवाक्षशौण्ड इत्यादौ समासः। अत एळ भाष्ये तत्रासासूर्थ्यशङ्का न कृता। एवंचात्रान्तर्भूतक्रियाद्वारा सामर्थ्यमिति कैयटादयश्चिन्त्या एव। अक्षशौण्डो अक्षप्रवीण इत्यादौ दध्यांदनादाविव क्रियान्तर्भावेण बोधस्याननुभवात्। अक्षविषयप्रवीण्यवानित्येव प्रतीतेः।ध्वनितं चदं हरिग्रन्थेऽपीत्युक्तमित्याहुः।

मूले वृक्षः कपिसंयोग्यस्तीत्यादावव्याप्यवृत्तिधर्मवत्कर्तृकक्रियास-माभिव्याहारे मूलाधिकरणककपिसंयोगविशिष्टवृक्षकर्तृका सत्ता इति बोधेऽन्यत्रावयवे तद्विशिष्टवृक्षा-भावप्रतीतेः। कपिसंयोगे तदवच्छेद्यत्वं फलतीति बोद्ध्यम्।

शिरसि वेदनेत्यादाववच्छेदकतासंबन्धस्याप्याधारतानियामकत्वान्न दोषः ग्रमां प्रविशतीत्यादौ कर्मणो ग्रामस्य न कदाप्यधिकरणत्वम्। परया कर्मसंज्ञया बाधात्। कर्मद्वारा क्रियाश्रयत्वविवक्षायाः संयोगरूपफलाश्रयत्वं विनाऽसंभवात्। एवं ग्रामं गच्छतीत्यादावपि। इदं चाकडारसूत्रे हृद्युभ्यांचेत्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् ।

अधीती व्याकरणे अत्र कर्म सप्तम्यर्थः क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानमिति वार्तिकात् । अत्रापि कृतपूर्वीवत् भावक्तान्तात् अधीतशब्दादिष्टादि भ्यश्चेति इनिः। ळ्याकरणकर्मकाध्ययनकर्तेति बोधः।

चर्मणि द्वीपिनमित्यादौ फलं सप्तम्यर्थः। चर्मणः फलत्वं च हननक्रियायास्तल्लाभादिविषयकेच्छाधीनत्वादिति बोध्यम्।

ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गतः, गोषु दुह्यमानासु गतः इत्यत्र यस्य च भावेन भावलक्षणमिति सूत्रेण सप्तमी। यस्य भावेन क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमीति तदर्थः। गोपददुह्यमानादिपदयोरुभयोरपि तद्वाचकत्वादुभाभ्यामपि सप्तमी। निर्ज्ञातदेशकालक्रिया अनिर्ज्ञातदेशकालक्रियायाः। संबन्धिदेशकालपरिच्छेदकत्वेन लक्षणमितिबोध्यम्।

एतेन भूयोदर्शनाश्रयत्वात् ज्ञाप्यज्ञापकभावस्योदिते आदित्ये तमो नष्टमित्यादावेव स्यात्। नत्वत्र कदाचिद्धि गोषु दुह्यमानास्वसौ गत इत्यपास्तम्। तत्र काचित्क्रिया स्वाधारकालेनान्यां परिच्छिनत्ति यथा गोषु दुह्यमानास्वित्यादौ काचित्तु स्वाधारकालव्यवहितपूर्वकालेन यथा गोषु धोक्ष्यमाणास्वित्यादौ । काचित्स्वाधारकालानन्तरकालेन यथा गोषु दुग्धास्वित्यादौ।

ज्ञापकत्वंच तत्तच्छब्दबोध्यत्वेन विवक्षितमेवैतच्छास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तं नतु तस्य मानान्तरेण नियमतोग्रहणापेक्षेति नेदं भूयोदर्शनाश्रयं । देशोदाहरणं सति गुणे द्रव्यत्वमस्ति इत्यादि। ज्ञाप्यज्ञापकभावः सप्तम्यर्थः। त्प्रस्यच क्रियायामेवान्वये साधुत्वम्, उक्तसूत्रात्

अत्राधीयानानां ब्राह्मणानां दुह्यमानानां च गवां शब्दतः प्रतीयमाने लक्षकत्वं विशेषणी भूताध्ययनादिक्रियाकालद्वारकं विश्राम्यति। अधीयानब्रह्मणज्ञापक (1) गमनाश्रयो दुह्यमानगोज्ञापकगमनाश्रयइति क्रमेण बोधः। गोषु धोक्ष्यमाणास्वित्यादौ भविष्यद्दोहनादे रपि बुध्द्यु पारूढस्य स्वपूर्वकालादिद्वारकं ज्ञापकत्वं बोध्यम्।

इदं सूत्रं यत्र मानान्तरासिद्धस्यार्थस्य कालविशेषसंबन्धादिप्रतिपादनाय प्रयोगः तत्रैव प्रवर्तते तथैव सूत्रभाष्यस्वरसात्।

विवाहे नान्दीमुख कुर्यादित्यत्र विवाहपदेन तत्प्राक्कालो लक्ष्यते। अधिकरणे सप्तमी। राहूपरागेस्नायादित्यादौ राहूपरागपदेन तदाश्रयः काल उच्यते। गवां दोहे आगत

इत्यत्राप्येवमेव। अवच्छेदकावच्छेदेना-न्वयस्यौत्सर्गिकत्वाद्राहूपरागकालावच्छेदे-नस्नानविधाने तस्य निमित्तत्वं फलति। एवमेवाङ्गादि देशगमलस्य पुनः संस्कारनिमित्तता ।

यत्तु राहूपरागपदं तत्काल क्षकं सतीत्यध्याहाद्स्य चभावेनेति सप्तमी। राहूपरागादेर्निमित्तत्वं तु सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धं साध्यायोपदिश्यतइति न्यायेन फलतीति ।

तन्न प्रवर्तनारूपविषयत्वं क्रियाया एव न दध्यादेरिति दध्ना जुहोतीत्यादौ दध्नः कथं विधेयत्वमित्याशङ्क्यानेन न्यायेन विधेयत्वमुक्तं न्यायविद्धिः। सिद्धं साद्यायोपदिश्यते इत्यस्याज्ञातं ज्ञाप्यते इत्यर्थश्च व्याख्यातः। एवच तेन न्यायेन द्रव्यस्याज्ञातज्ञाप्यत्वरूपं विधेयत्वं स्वक्रियोपरागेण च प्रवर्ततनाविषयत्वमुक्तमिति प्रकृते तन्न्यायविषयाभावात्। स्नानस्य मानान्तरप्राप्तरेतत्सूत्राप्राप्तरेतत्सूत्राप्राप्तेश्च। राहूपरागस्य निर्ज्ञातकालत्वाभावाच्च।

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्न दृष्टे परावरे ।

इत्यात्र परं हिरण्यगर्भादि अवरं यस्य तत्र ब्रह्मणि दृष्टे तद्विषये दर्शने दर्शनोत्तरकाले कर्मादिक्षयइत्यर्थः। क्षीयन्ते इत्यादौ कर्मकर्तरि रूपं कर्मस्थ क्रियारूपस्य शरीरादिगतावयवापचयरूपक्षयादेः कर्मस्वारोपात् हृदयगन्थिशब्देनाविद्यारानभयद्वेष-शोकवा सनाः।

यद्वा दर्शने(1) इति चर्मणि द्वीपिनमितिवत्सप्तमी तेन तद्दर्शनार्थं तदपरोक्षार्थं तत्परोक्षज्ञानादविद्यादीनां शिथिलीभावो भिद्यते इत्यादिनोच्यते। व्याख्याद्वयमपि शांकरभाष्यादिषु स्पष्टम्।

रुदति रुदतो वा प्राव्राजीदित्यत्र ज्ञाप्यज्ञापकभावः षष्ठीसप्तम्योरर्थः। धातोश्चानादरविशिष्टं प्रव्रजनमर्थः। अत्र षष्ठ्यादि तात्पर्यग्राहकं अनादरश्च प्रत्यासत्त्या

पुत्रादिविषयक एव। वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्यस्वोत्तरकालिक-त्वाभ्याम्। एवंच रोदनकर्तृपुत्रादिज्ञाप्यमनादरविशिष्टं प्रव्रजनमिति बोधः।

नराणां नृषु वा द्विजः श्रेष्ठः इत्यादौ यतश्च निर्धारणमिति सूत्रेण षष्ठीसप्तम्यौ। यतः स्वेतरेभ्यः स्वघटितसमुदायघटकेभ्यो व्यावृत्तेन धर्मेण समुदायादेकदेशस्य जातिगुणक्रियासंज्ञाविशिष्टस्य पृथक्करणरूपं निर्द्धारणं ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः इति तदर्थः। पृथक्करणं च व्यावृत्तधर्मप्रकारकज्ञानविषयीकरणं अस्तिचनराणां विप्रः श्रेष्ठ इत्यादौ विप्रत्वादि विशिष्टस्य विप्रघटितनरसमुदायघटकविप्रेतरव्यावृत्तश्रेष्ठत्ववत्तया प्रतीतिः। एवच निर्धारकधर्मनिर्धारणावध्योर्व्यावृत्तत्वाख्यः संबन्धो निर्धारणविभक्तेरर्थः ।

नरादिपदं च मामान्यरूपेण विप्रतदितरनरादिघटितसमुदायोपस्थापकं तव्द्यावृत्तश्रेष्ठत्ववानिति क्रमेण बोधः। नराणां क्षत्रिये शौर्य मित्यत्रं क्षत्रियेतरनरघटितसमुदायव्यावृत्त क्षत्रियवृत्ति शौर्यमिति बोधः। उभ्दूतावयवभेदविवक्षया तद्विषये बहुवचनमेव साधु। स्पष्टं चेदं कारे इति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि निर्धारणए कारकोष्विति ब्रूयादित्युक्तम्। मिदचोन्त्यादित्यादिस्तु सौत्रः प्रयोगः। द्वन्द्वः सामासिकस्य चे त्यत्र समूहऽचित्तेति ठक्। समाससमूहस्य मध्येऽहं द्वन्द्व इत्यर्थ इति केचित् ।

परे तु अत्र न सूत्रस्वारस्यं न निर्धारणे इति सूत्रेण निर्धारणस्य विभक्त्यर्थघटकत्वबोधनात्। तस्माद्यतश्च सजातीयघटितसमुदायादेकदेशस्य जात्यादिभिः पृथक्करणरूपं निर्धारणं ततः षष्ठीसप्तम्यौ इत्यर्थः सूत्रस्य। निर्धार्यमाणनिर्धारणावध्योः परस्परमन्वयः। निर्धारणावधिस्वेतरसमुदायघट-कव्यावृत्तकरणकनिर्धारणविषयविषयि-भावरूपोऽवयवावयविभावरूपश्च सबन्धो विभक्त्यर्थः नृसमुदायावधिकद्विजेतरनृव्या-वृत्तश्रेष्ठत्वकरणकनिर्धारण विषयो नृसमुदायावयवो द्विजः श्रेष्ठ इति बोधः। संसर्गघटककरणं च श्रे,टत्वरूपमेव प्रत्यासत्तेः। नृणां मध्ये द्विजः श्रेष्ठ इत्यादौ तु मध्ययोगे षष्ठी। न इयम्। नृषु मध्ये इत्यसाध्वेव। नृसमुदायमध्यवर्ती द्विजः श्रेष्ठ इति बोधः। श्रेष्ठत्वादौ द्विजेतरनराद्यवृत्तित्व बोधस्तु मानसो देवदत्तो वामेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्ते दक्षिणेन

न पश्यतीतिवत्। गोमण्डले वर्तमाना या कृष्णा गौः सा बहुक्षीरेत्याधारसप्तमीघटितवाक्येऽप्युक्तन्यायेन तथाप्रतीतिः

ननु जलपृथिव्योर्जलं स्नेहवदित्यादौ जलभिन्नयोर्जलपृथिव्योरप्रसिद्धेर्जलपृथिव्युभयव्यावृत्तत्वस्य स्नेहे बाधेन च निर्धारणासंभव दति चेन्न। तत्रापि समूहे जलभेदस्य तव्द्यावृत्तत्वस्य स्नेहे चाबाधात् । समूहावयवयोश्च भेदाभेदाविति न पञ्चमीविभक्ते इत्यस्यात्र प्रवृत्तिः। इतरेतरद्वन्द्वेऽपि समूह एव विशेष्य इत्यग्रे वक्ष्यते ।

एतेन सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणांच पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यादिभाष्यप्रयोगो व्याख्यातः। तत्समूहे पाटलिपुत्रभेदसत्त्वेन वस्तुतोऽवायवाभेदस्यच तत्र सत्त्वेन पञ्चम्यप्राप्तेः समुदायोऽवयवेभ्यो भिन्नाभिन्न इति (1) सिद्धान्तात्। निर्धारणावधिनिर्धायमाणानिर्धारणहेतूनां संनिधाने एव निर्धारणप्रतीतिरिति तत्रैव निर्धारणवि भक्तिः। समासनिषेधश्च। तेन पुरुषाणामुत्तम इत्यादौ शेषे षष्ठीति पुरुषोत्तम इत्यादौ समासो भवत्येवोति द्विवचनविभज्योपपदेति सूत्रे कैयट इत्याहुः।

माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इत्यत्र निर्धार्यमाणनिर्धारणावध्यो भेदस्यैव सत्त्वेन पञ्चमी विभक्ते इत्यनेन पञ्चमी । अत्र निर्धारणावधिव्यावृत्तकरणकनिर्धारणविषयविषयिमावरूपः संबन्धः पञ्चम्यर्थः। पाटलिपुत्रकावधिकतव्द्यावृत्ताढ्यतरत्व करणकनिर्धारणविषया माथुरा आढ्यतरा इति बोधः ।

भाष्य कृतस्तु माथुरपाटलिपुत्रकयो राढ्यत्वेन साम्यं ज्ञातवान् एतत्प्रयुङ्क्ते तत्र बुद्धिकृतभेदरूपविश्लेषसत्त्वेन विभक्ता इत्यध्याहारेण अपादाने एव पञ्चमी । विभक्तं भेदः । पाटलिपुत्रकावधिकभेदवन्तो माथुरा आढयतरा इति बोधः । भेदप्रयोजकं चाढ्यतरत्वमेवोपस्थितेः। गवां कृष्णेत्यादौ तु संपन्नक्षीरत्वे ज्ञातेऽपि गोत्ववत्ताबुध्द्यनिवृत्तेर्नविश्लेषप्रतीतिः। अत्र नामार्थान्वयविवक्षया षष्ठी तु न भवति अनभिधानात्। एवमपादात्वाविवक्षाया मपि ष्ष्ठी न । तत एव अत्रपक्षे आढयतरत्वे पाटालिपुत्रकव्यावृत्तत्वमार्थमित्याहुः।

मूलेनावाहयेद्देयी श्रवणेन विसर्जयेत् ।

मूले श्रवणेवा। अत्र मूलश्रवणशब्दौ तत्तन्नक्षत्रयुक्तकालबौधकौ। आधाराधेयभावःसंबन्धो विभक्त्यर्थः मूलनक्षत्रयुक्तकालाधारकं देवीकर्मकमावाहनमित्यादिक्रमेण बोधः ।

अद्य भुक्त्वायं व्यहे व्यहाद्वा भोक्ता। अत्र विभक्त्यर्थः स्वानन्तरकालवृत्तित्वं। एतद्दिवसाधिकरणकभोजनो त्तरकालिकमेतद्दिवसानंतरव्द्यहानन्तरकालवृत्तिभोजनाश्रय इत्यर्थः। व्यहे एतद्दिवसानन्तरत्वं समाभिव्याहारबललभ्यम्। इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । अत्र स्वानन्तरदेशवृतित्वं विभक्त्यर्थः। एतद्देशाधिकरणकस्थित्याश्रयकर्तृकमेतद्देशानन्तरक्रोशानन्तरस्थितलक्ष्यकर्मकव्यधनमिति बोधः।

इति सप्तमी समाप्ता ।।